ПІДОЗРА

На початку листопада 1948 року Берлаха привезли у Салем, до тієї лікарні, де з вікон видно старий Берн із ратушею. Через серцевий напад термінове хірургічне втручання довелося відкласти на два тижні. Важка операція пройшла успішно, однак аналізи свідчили про ту безнадійну хворобу, якої і побоювалися. Кепські були комісарові справи, його шеф, начальник слідчого відділу Лютц, уже двічі збирався його ховати і двічі знову почав сподіватися, аж нарешті перед самим різдвом ко-місарове здоров'я стало поліпшуватись. Хоча упродовж святкових днів старий іще спав, проте двадцять сьомого, в понеділок, він уже бадьоро переглядав давні примірники американського журналу "Лайф" за 1945 рік.

— Це були звірі, Самуелю,— сказав він, коли доктор Гунгертобель, роблячи ввечері обхід, зайшов до палати,— це були звірі,— і подав йому журнал.— Ти — лікар і можеш це собі уявити. Глянь на цей знімок із концентраційного табору Штутгоф! Табірний лікар Нееле без наркозу проводить на одному із в'язнів операцію у черевній порожнині, і за цією роботою його сфотографували.

— Нацисти часом таке робили,— сказав лікар і глянув на знімок, та коли вже хотів покласти журнал, раптом зблід.

— Що з тобою? — здивовано спитав хворий.

Гунгертобель відповів не зразу. Він поклав розгорнений журнал на Берлахове ліжко, сунув руку в праву верхню кишеню свого білого халата й дістав рогові окуляри, коли він їх одягав, рука в нього — як помітив комісар — трохи тремтіла, потім він знову глянув на знімок.

"Чого він нервується?" — подумав Берлах.

— Нісенітниця,— нарешті сердито сказав Гунгертобель і поклав журнал на стіл, до інших.— Ну ж бо дай мені свою руку. Подивимося, який у тебе пульс.

На хвилину запала тиша. Потім лікар випустив руку свого друга й глянув на табличку над ліжком.

— Ти одужуєш, Гансе.

— Ще рік? — спитав Берлах. Гунгертобель зніяковів.

— Не будемо прб це зараз говорити,— сказав він.—• Ти повинен берегтися й знову ретельно обстежитися.

Старий буркнув, що він завжди бережеться.

— Тоді все гаразд,— мовив, прощаючись, Гунгертобель.

— Подай мені ще "Лайф",— попросив хворий ніби зовсім байдуже. Гунгертобель дав йому один із часописів, що стосом лежали на столі.

— Не той,— сказав комісар і ледь глузливо глянув на лікаря.— Дай отой, що ти в мене забрав. Я так легко не відступлюся від концентраційного табору.

Гунгертобель якусь мить вагався, та побачивши на собі допитливий Берлахів погляд, почервонів, і дав йому "Лайф". А тоді швидко вийшов, немов йому стало чогось неприємно. Прийшла медсестра. Комісар попросив її забрати решту часописів.

— А цей — ні? — спитала медсестра, показуючи на "Лайф", що лежав на Берлаховому ліжку.

— Цей — ні,— сказав старий.

Коли медсестра пішла, він знову почав роздивлятися 8німок. Лікар, що проводив цей жорстокий експеримент, здавався спокійним, ба навіть незворушним. Та більшу частину його обличчя затуляла маска.

Комісар сховав часопис у шухляду своєї тумбочки й заклав за голову руки. Широко розплющеними очима він вдивлявся у пітьму, яка дедалі більше заповнювала палату. Світла він не вмикав.

Згодом прийшла медсестра й принесла вечерю. Було тієї вечері не так і багато, та ще й дієтична: суп з вівсяного відвару. До чаю з липового цвіту, який йому не смакував, він і не доторкнувся. Попоївши вівсянки, він загасив світло й знову ліг, вдивляючись у темряву, у тіні, які ставали все густішими.

Він любив дивитися, як крізь вікно до палати заглядають вогники міста.

Коли прийшла медсестра, щоб підготувати комісара до сну, він уже спав.

Уранці, о десятій, завітав Гунгертобель. Берлах лежав у своєму ліжку, заклавши за голову руки, а на по-

крквалі видився розгорнений "Лайф". Комісарові очі пильно втупилися в лікаря. Гунгертобель побачив, що перед старим лежав той самий знімок з концентраційного табору.

— Ти часом не хочеш мені сказати, чого зблід, як мрець, коли я показав тобі цей знімок у журналі

Гунгертобель підійшов до ліжка, зняв табличку, уважніше, ніж звичайно, прочитав її й знову повісив на місце.

— Це була кумедна помилка, Гансе,— сказав він.— Не варта уваги.

— Ти знаєш цього доктора Нееле? — В Берлахово-му голосі почулося якесь незвичне хвилювання.

— Ні,— відповів Гунгертобель,— я його не знаю. Він тільки нагадав мені когось.

— Мабуть, дуже схожий,— сказав комісар.

— Справді, дуже схожий,— погодився лікар, ще раз подивився на знімок, і знов, як це виразно помітив Берлах, розхвилювався.— Але ж на фотографії видно лише половину обличчя під час операції. Всі лікарі схожі один на одного,— сказав він.

— Кого нагадує тобі ця тварюка? — безжалісно спитав старий.

— Та все це пустеї — відповів Гунгертобель.— Я ж тобі сказав: це, очевидно, помилка.

— Одначе ти заприсягнувся б, що це він, чи не так, Самуелю?

— Атож,— відповів лікар.— Заприсягнувся б, якби не внав, що це не може бути той, кого я запідозрив. Нам sapas краще облишити цю неприємну справу. Недобре відразу після операції, коли на карту було поставлене жи'ґтя, гортати старий "Лайф".

Ia за хвилю він, ніби загіпнотизований, знову глянув на 8німок і мовив:

— Оцей лікар не може бути тим, кого я знаю, бо той під час війни жив у Чілі. Отже, все це — нісенітниця, це ж кожному зрозуміло.

— У Чілі, у Чілі,— сказав Берлах.— Коли ж він повернувся, той твій знайомий, про якого й мови не може бути, що він і Нееле — одна і та сама особа?

— У сорок п'ятому.

— У Чілі, у Чілі,— повторив знову Берлах.— І ти не хочеш мені сказати, кого нагадує тобі цей знімок?

Гунгертобель повагався з відповіддю. Старому лікареві була неприємна ця розмова.

— Якщо я скажу його прізвище. Гансе,— мовив він нарешті,— ти запідозриш цього чоловіка.

— Я його вже запідозрив,— відповів комісар. Гунгертобель зітхнув.

— Бачиш, Гансе,— сказав він,— я цього й побоювався. Я б цього не хотів, ти розумієш? Я — старий лікар і не хотів би нікому заподіяти зла. Твоя підозра — це безглуздя. Не можна ж просто тільки через якусь фотографію запідозрити людину, тим паче, що на цьому знімку видно не все обличчя. І до того ж, той чоловік був у Чілі, це — факт.

— А що він там робив? — спитав комісар.

— Завідував у Сантьяго клінікою.

— У Чілі, у Чілі,— повторив Берлах. "Це якийсь небезпечний приспів, він заважає міркувати,— подумав він,— Самуель каже правду, підозра — це щось страшне, вона від диявола".

— Ніщо так не псує людину, як підозра,— провадив він далі,— це я точно знаю, і я часто кляв свій фах. До цього не варто опускатися. Але в

нас вже закралася підозра, і це ти вселив її в мене. Я охоче віддам її тобі назад, друже, якщо й ти позбудешся своєї підозри, але ти такий, що вже не звільнишся від неї.

Гунгертобель сів біля ліжка старого. Він безпорадно дивився на комісара. Скісні промені сонця падали крізь штори в палату. Надворі був гарний день, як часто траплялося цієї м'якої зими.

— Я не можу,— сказав, нарешті, лікар, ніби звертаючись до тиші, що запала в кімнаті.— Не можу. Хай мені бог допоможе здихатися цієї підозри. Я знаю того чоловіка надто добре. З ним разом вчився, і двічі він був моїм заступником. То він на цьому знімку. Післяопераційний рубець на скроні теж є. Я знаю той рубець, я сам оперував Емменбергера.

Гунгертобель зняв з носа окуляри й поклав їх у праву верхню кишеню. Потім витер собі з чола піт.

— Емменбергер? — за хвильку спокійно спитав, комісар.— Це його прізвище?

— Отже, я його назвав,— схвильовано відповів Гунгертобель.— Фріц Емменбергер.

— Лікар?

— Лікар.

— І живе у Швейцарії?

— Він — власник клініки "Зонненштайн", що на Цю-ріхбергу,— пояснив лікар.— У тридцять другому він переїхав до Німеччини, а потім — до Чілі. У сорок п'ятому повернувся і прийняв клініку. Одну із найдорожчих лікарень Швейцарії,— тихенько додав він.

— Тільки для багатих?

— Тільки для найбагатших.

— Він — справжній науковець, Самуелю? — запитав комісар.

Гунгертобель завагався.

— На це питання важко відповісти,— сказав він.— Колись Емменбергер був добрий науковець, та хтозна, чи він ним і зостався. хИого методи праці нам можуть видатися сумнівними. Про гормони, на яких він спеціалізувався, ми "знаємо ще занадто мало. До того ж, у всіх галузях, де розгортається наукова діяльність, завжди вештається усякий набрід. Часом в одній особі поєднується науковець і шарлатан. Емменбергера люблять його пацієнти, а чого ще треба лікареві, Гансе? Вони вірять у нього, як у бога. Мені здається, це найважливіше для таких багатих пацієнтів, для яких і хвороба — вияв розкоші; без віри нічого не вийде; тим більше з гормонами. Таким, власне, чином він домагається успіхів, пошани і грошей. Ми ще називаємо його багатим дядечком...

Гунгертобель раптом урвав свою розповідь, ніби каючись, що назвав прізвисько Емменбергера.

— Багатий дядечко... А чому? — спитав Берлах.

— Клініка раз у раз одержує у спадок маєтність багатих пацієнтів,— відповів Гунгертобель, явно картаю-чися докорами сумління.— Там це стало майже модою.

— І ви, лікарі, це зауважили! — посміхнувся комісар. Обидва трохи помовчали. У тиші відчувалося щось

недомовлене, а Гунгертобель саме цього й боявся.

— Ти не маєш права думати те, що зараз думаєш,— сказав він, раптом жахнувшись.

— Я думаю саме те, про що й ти думаєш,— спокійно відповів комісар. — Будьмо щирими. Хай наші думки й злочинні, та не треба їх боятися. Тільки якщо ми погодимо їх з власним сумлінням, то врешті зможемо їх перевірити, а коли виявиться, що ми помиляємося, то позбудемося їх. Що ж ми зараз думаємо, Самуелю? Ми думаємо: тими методами, яких він навчився в концентраційному таборі Штутгоф, Емменбергер змушує своїх

пацієнтів заповідати йому свою маєтність, а тоді їх умертвляє.

— Ні! — вигукнув Гунгертобель, гарячково блиснувши очима.— Ні!

Він безпорадно втупився в Берлаха.

— Ми не маємо права цього думати! Ми ж не звірі! — крикнув він знов і, підвівшись, збуджено заходив туди й назад по палаті, від стіни до вікна, од вікна до ліжка.

— Боже мій,— застогнав лікар,— немає нічого жахливішого за цю годину.

— Підозра,— озвався з ліжка старий, а потім невблаганно повторив знову: — Підозра!

Гунгертобель зупинився біля Берлахового ліжка.

— Забудьмо цю розмову, Гансе,— сказав він.— Ми розпустилися. Звісно, часом дехто любить вигадувати всякі варіанти. А це ніколи до добра не доводить. Не сушімо собі більше голови Емменбергером. Що більше я дивлюся на цей знімок, то менше ці чоловіки здаються мені схожими один на одного, і я не вигадую. Він був у Чілі, а не у Штутгофі, і тому наша підозра не має ніяких підстав.

— У Чілі, у Чілі,— проказав Берлах, і очі в нього жадібно засвітилися, ніби старий шукав нової пригоди. Він потягся, а тоді знов уже лежав нерухомо й розслаблено, заклавши за голову руки.

— Тобі треба йти до пацієнтів, Самуелю,— сказав він за мить.— Вони вже чекають. Не хочу тебе довше затримувати. Забудьмо про нашу розмову, так буде найкраще, ти правду кажеш.

Коли Гунгертобель від дверей іще раз недовірливо обернувся до хворого, той уже спав.

АЛІБІ

Наступного ранку о пів на восьму Гунгертобель застав старого після сніданку за читанням міської газети, і той здивувався, побачивши, що лікар прийшов раніше, ніж завжди, адже Берлах мав звичку о цій порі ще трохи поспати або принаймні подрімати, заклавши за голову руки. Лікареві здалося, що комісар був бадьоріший ніж напередодні, в його очах ніби знову світилася його колишня життєва сила.

— Як справи? — привітався Гунгертобель із хворим.

— Передчуваю подув ранкового вітру,— загадково відповів той.

— Сьогодні я зайшов до тебе раніше, і, власне, не через службовий обов'язок,— сказав Гунгертобель, підійшовши до ліжка.— Я лише на мить, ось приніс тобі цілу купу медичних газет: "Швейцарський медичний

тижневик", французьку газету та передовсім, оскільки ти знаєш і англійську, різні номери "Ланцета", це відомий англійський медичний часопис.

— Дуже мило з твого боку гадати, що я цікавлюся подібними речами, — відповів Берлах, не відриваючи очей від газети,— але я не певен, що ці статті справді мене захоплять. Ти ж знаєш, я не дуже люблю медицину.

Гунгертобель засміявся:

— І це каже людина, якій ми допомогли?

— Власне,— сказав Берлах,— лиха від цього не збільшиться.

— Що ж ти там читаєш у міській газеті? — зацікавився Гунгертобель.

— Рекламу поштових марок,— пояснив старий. Лікар похитав головою:

— Однак часописи тобі варто переглянути, дарма що ти завжди уникаєш зустрічі з нами, лікарями. Для мене дуже важливо довести тобі, Гансе, що наша вчорашня розмова була дурницею. Ти — криміналіст і, мабуть, здатний ні з того ні з сього заарештувати нашого запідозреного модного лікаря разом із усіма його гормонами. Не збагну, як я міг про це забути. Доказ, що Еммен-бергер був у Сантьяго, навести не важко. Звідти він надсилав до різних спеціальних медичних часописів, у тому числі до англійських і американських, статті переважно з питань внутрішньої секреції й зробив собі у такий спосіб ім'я; уже в студентські роки він вирізнявся серед інших своїм літературним хистом, вмів дотепно й вправно писати. Розумієш, він старанно й грунтовно займався наукою. Через те особливо прикре його нинішнє навернення до моди, якщо можна так сказати; бо те, чим він тепер займається, нагадує дешеву школярську медицину, хоч з якого боку глянути. Остання його стаття вийшла у "Ланцеті" ще в січні сорок п'ятого, за кілька місяців до його

повернення у Швейцарію. Це, безперечно, доказ того, що наша підозра була чистісінькою нісенітницею. Клянуся тобі, я вже довіку не випробовуватиму себе в ролі криміналіста. Чоловік ва знімку не може бути Емменбергером, або це фото підроблене.

— А це було б алібі,— пробурмотів Берлах і вгорнув газету.— Залиш мені ці статті.

Коли о десятій Гунгертобель прийшов знову, роблячи лікарський обхід, старий лежав у своєму ліжку й уважно читав часописи.

— Здається, медицина тебе раптом зацікавила,— сказав здивовано лікар, перевіряючи Берлахів пульс.

Комісар сказав, що Гунгертобель не помилився: статті справді надходили з Чілі.

Гунгертобель зрадів, йому полегшало на серці.

— Бачиш! А ми вже дивилися на Емменбергера як на організатора масових убивств.

— У цьому мистецтві люди домоглися нині приголомшливих успіхів,— відповів сухо Берлах.— Такий тепер час, друже мій, такий час. Англійські часописи мені не потрібні, але швейцарські, будь ласка, залиш.

— Однак Емменбергерові статті в журналі "Ланцет" набагато важливіші, Гансе! — заперечив Гунгертобель, уже переконаний, що його друг справді зацікавився медициною.— Ти мусиш їх прочитати.

— Але ж у медичному тижневику Емменбергер пише німецькою,— відповів трохи глузливо Берлах.

— Ну то й що? — спитав лікар, нічого не збагнувши.

— Мене зацікавив його стиль, Самуелю, стиль лікаря, який колись писав вправно, а тут пише навіть неоковирно,— обережно сказав старий.

— Ну то й що? — повторив, і досі нічого не зрозумівши, Гунгертобель, розглядаючи табличку над ліжком.

— Однак довести алібі не так уже й легко,— сказав комісар.

— Що ти цим хочеш сказати? — збентежено вигукнув лікар.— Ти все ще в полоні підозри?

Берлах задумано глянув своєму розгубленому другові в обличчя, у це старе, шляхетне, покраяне зморшками обличчя лікаря, який за своє життя зазнав немало клопоту з пацієнтами і який, проте, зовсім не знався на людях.

— Ти й досі палиш свої "Літл роуз оф Суматра", Самуелю? — спитав комісар.— От якби ти й мені запропонував одну-однісіньку сигару. Приємно уявити, як би я поласував нею після тієї нудотної вівсянки.

ВІДСТАВКА

Удень, задовго до обіду, Берлаха, що й досі читав Емменбергерову статтю про підшлункову залозу, відвідали вперше після його операції. До нього завітав шеф, об одинадцятій годині він зайшов до палати й, не скидаючи зимового пальта, з капелюхом у руці, трохи зніяковіло став біля ліжка старого. Берлах добре знав, чим був викликаний цей візит, а ще добре знав про шефові справи.

— Ну, комісаре,— почав Лютц,— як ся маєте? Ми ж часом побоювалися найгіршого.

— Потихеньку одужую,— відповів Берлах і знову заклав руки за голову.

— Що це ви читаєте? — запитав Лютц. Йому не хотілося говорити про мету свого візиту, і, зволікаючи, він вигукнув: — Ну й Берлах, погляньте-но, медичні часописи!

Старий не розгубився:

— Це читається, як детективний роман,— сказав він.— Так трохи^розширюєш свій кругозір, коли хворієш, і вишукуєш собі нові матеріали.

Лютц поцікавився, "скільки ж, на думку лікарів, Бер-лаху доведеться ще пролежати.

— Два місяці,— відповів комісар,— ще два місяці мені доведеться лежати.

Тепер шеф, хоч-не-хоч, змушений був заговорити про мету свого візиту.

— Ви досягли того віку,— ледве спромігся він почати,— граничного віку, комісаре, ви розумієте, тут нема про що й говорити, у нас же свої закони...

— Я розумію,— відповів хворий з незворушним виглядом.

— Чому бути, того не минути,— сказав Лютц.— Вам треба берегтися, комісаре, ось що головне.

— Та головне — сучасна наукова криміналістика, за допомогою якої злочинця знаходять, як банку варення з етикеткою,— додав старий, трохи виправляючи Лютца.— Хотів би я знати, хто ж буде на моєму місці?

— Ретлісбергер,— відповів шеф.— Він уже виконує ваші обов'язки.

Берлах кивнув головою.

— Ретлісбергер. Той, зі своїми п'ятьма дітьми, радітиме більшій платні,— сказав він.— З нового року?

— З нового року,— підтвердив Лютц.

— Отже, ще до п'ятниці,— сказав Берлах,— а тоді я, так би мовити, вже колишній комісар. Я радію з того, що маю за плечима службу в державних установах, як у турецьких, так і в бернських. А не з того, що можу тепер більше читати Мольєра і Бальзака, це теж, безперечно, непогано, але ж основна причина, як і раніше, полягає в тому, що буржуазний світовий лад уже теж не всіх влаштовує. Я орієнтуюсь у складних ситуаціях. А люди завжди однакові, незалежно від того, куди вони по неділях ходять: до мечеті Ая Софія у Стамбулі чи до кафедрального собору в Берні. Скрізь: що злодіям сходить з рук, за те злодюжок б'ють. І взагалі, є безліч злочинів, на які не звертають уваги лише через те, що вони трохи естетичніші за вбивство, яке відразу впадає в око і про яке до того ще й у газетах напишуть, але злочин є злочин, і якщо ти не позбавлений уяви, то зможеш його виявити. Уява, насамперед уява! Лише від браку уяви діловий комерсант часто між аперитивом та обідом, здійснюючи якийсь шахрайський бізнес, скоює злочин, якого не запідозрить жодна людина, тим паче комерсант, бо ніхто не має вдосталь уяви, щоб той злочин виявити. Світ зіпсований байдужістю, і саме від неї, від байдужості, він може геть занепасти. Ця небезпека ще більша, ніж Сталін та решта Йосифів разом узяті. Такій старій нишпорці, як я, вже не треба служити в державних установах. Надто багато там дрібних справ, надто багато вистежування; але дичину,

яку варто полювати, тих по-справжньому великих звірів, узято, ніби в зоопарку, під захист держави.

У доктора Люціуса Лютца аж витяглося обличчя, поки він слухав цей монолог; уся розмова була йому неприємна, і, власне, тут годилося б, як він гадав, щось заперечити старому, його злісним висновкам, але той був, зрештою, хворий і, хвалити Бога, вже на пенсії. Тож погамовуючи своє роздратування, він сказав Бер-лахові, що йому, на жаль, вже треба йти, бо в нього, мовляв, о дванадцятій — засідання з керівниками комісії у справах бідних.

— Керівництво цієї комісії теж має більше роботи з поліцією, ніж з міністерством фінансів, тут щось не так,— зауважив на це комісар, і Лютц знову злякався найгіршого, однак, ніби зрозумівши його думки, Берлах заговорив зовсім про інше:

— Ви можете негайно зробити мені послугу, бо я ж хворий і ні до чого вже не придатний?

— Охоче зроблю,— пообіцяв Лютц.

— Бачите, докторе, йдеться про одну довідку. Я, так би мовити, приватним способом дечим зацікавився і розважаюсь отут у ліжку криміналістичними комбінаціями. Трясе цап бороду, бо звик до цього змолоду. І ось в одному номері часопису "Лайф" я знаходжу знімок лікаря-есесівця з концтабору Штутгоф, його прізвище Нееле. Довідайтеся якось, чи він ще у в'язниці, або що з ним сталося. У нас же е міжнародна поліція для таких випадків, яка нам нічого не коштує, відколи СС оголошено злочинницькою організацією.

Лютц усе собі занотував.

Він здивувався цій забаганці старого, однак пообіцяв про все довідатися.

А тоді попрощався з хворим.

— Прощавайте й одужуйте,— сказав він, трясучи комісарові руку.— Ще нинішнього вечора постараюся передати вам деякі відомості, а тоді комбінуйте собі, скільки душа забажає. Блаттер теж прийшов зі мною, він хотів би вас привітати.

Потім до палати зайшов великий, товстий Блаттер, а Лютц зник.

— Привіт, Блаттер,— сказав Берлах поліцейському, який часто був його шофером,— радий тебе бачити.

— Я теж радий,— мовив Блаттер.— Нам дуже вас бракує, пане комісар. Усім бракує.

— Що ж, Блаттер, тепер на моє місце прийде Рет-лісбергер і заспіває вам іншої, уявляю собі,— відповів старий.

— Шкода,— сказав поліцейський,— я ж, здається, нічого такого й не сказав, а Ретлісбергеру, напевно, буде вигідно, якщо ви раптом одужаєте!

— Блаттер, ти знаєш, мабуть, на околиці букіністичну крамницю, що належить білобородому євреєві Фай-тельбаху? — запитав Берлах.

Блаттер кивнув:

— Отой з поштовими марками у вітрині, яких ніхто не купує.

— Тоді піди туди ще сьогодні по обіді й скажи Фай-тельбахові, хай він передасть мені в Салем "Гулліверові мандри". Це остання послуга, про яку я тебе прошу.

— Книжку про карликів і велетнів? — здивувався поліцейський.

Берлах засміявся:

— Бачиш, Блатте^ я дуже люблю казки!

Щось зловісне почулося поліцейському в тім сміхові, та він не зважився перепитати.

ХИЖКА

Лютц дав розпорядження подзвонити в лікарню ввечері ще тої ж середи. Гунгертобель саме сидів біля ліжка свого друга, а що мав невдовзі оперувати, то попросив принести йому чашку кави; він хотів трохи скористатися нагодою, щоб у лікарні тримати Берлаха "при собі". Та ось задзеленчав телефон і урвав їхню розмову.

Берлах узяв трубку й уважно слухав. За хвилину він сказав:

— Це добре, Фавр, пришліть мені ще й цей матеріал,— і повісив трубку.— Нееле мертвий,— сказав він.

— Хвалити бога! — вигукнув Гунгертобель.— Це нам треба відзначити,— й запалив свою "Літл роуз оф Суматра".— Сестра це побачить, бо прийде, мабуть, не скоро.

— Уже в обід їй це не сподобалося,— мовив Берлах.— Та я послався на тебе, а вона сказала, що це на тебе схоже.

— Коли ж помер той Нееле? — спитав лікар.

— У сорок п'ятому, десятого серпня. Він наклав на себе руки у якомусь гамбурзькому готелі, випив отруту, як згодом з'ясувалося,— відповів комісар.

—— Бачиш,— кивнув Гунгертобель,— тепер рештки твоєї підозри як у воду впали.

Берлах закліпав очима, дивлячись услід пасемкам диму, які Гунгертобель, розкошуючи сигарою, випускав із рота у вигляді кілець і спіралі.

— Нічого так не важко втопити, як підозру, бо ніщо так легко не виринає знову,— озвався він нарешті.

— Комісаре, ви невиправний,— засміявся Гунгертобель, що сприймав це все, як невинний жарт.

— Це перша чеснота криміналіста,— відповів старий, а потім спитав: — Самуелю, ти був із Емменбергером у дружніх стосунках?

— Ні,— відказав Гунгертобель,— зроду не був, і наскільки мені відомо, ніхто з нас, що разом із Емменбергером вчилися, з* ним не дружив. Я знову й знову пригадував той випадок зі знімком у часописі "Лайф", Гансе, і хочу тобі сказати, чому мені здалося, ніби той недолюдок в подобі лікаря СС — Емменбергер; ти, певно, теж замислювався над цим. На тому знімку багато й не побачиш, а похибку, очевидно, можна пояснити чимось іншим, а не схожістю, яка, безперечно, між ними е. Я вже давно не думав про ту подію не тільки тому, що вона сталася так давно, а скоріше через її жорстокість, ми полюбляємо забувати події, які нам не до вподоби. Я колись бачив, Гансе, як Емменбергер робив операцію без наркозу, і тоді мені здалося, що така сцена могла б відбутися тільки в пеклі, якби те пекло існувало.

— Воно існує,— спокійно відповів Берлах.— Отже, колись Емменбергер уже щось таке робив?

— Бачиш,— сказав лікар,— тоді не було іншої ради, а бідолаха, якому зроблено ту операцію, живе ще й досі. Як ти його побачиш, то він клястиметься всіма святими, що Емменбергер — гаспид, але це несправедливо, бо якби не Емменбергер, то йому б не жити. Та, щиро кажучи, я можу його зрозуміти. Це було жахливо.

— А як же воно сталося? — нетерпляче спитав Берлах.

Гунгертобель востаннє сьорбнув із своєї чашки й ще раз змушений був запалити "Літл роуз".

— Якщо чесно,— почав він,— то чаклунством це не було. В усіх професіях, і в нашій теж, чаклунства взагалі не буває. Для операції потрібно було небагато: скла-даний ножик і мужність, та ще звичайно, знання анатомії. Але хто з нас, молодих студентів, міг тоді похвалитись украй необхідним самовладанням?

Ми, п'ятеро студентів-медиків, спустилися з Кінталя до альпійського масиву Блюмліз; куди ми намірялися далі йти, не можу згадати, я зроду не був справжнім альпіністом, та ще й погано знав географію. Мабуть, це було десь у 1908 році, в липні, стояло жарке літо, це я Добре пам'ятаю. Переночували ми в хижі на гірському пасовищі. Цікаво, що мені передовсім закарбувалася в пам'яті та хижа. Вона й досі мені часом сниться, і я, обливаючись потом, зриваюся зі сну, але тоді я не думаю про те, що там в ній сталося. Не відрізнялася вона, очевидно, від інших альпійських хиж, які протягом усієї зими стоять пустками, а те страхіття — то лиш витвір м°єї уяви.

Що сниться мені, можливо, та сама хижа, гадаю, можна судити ось із чого: я бачу її увесь час перед собою у заростях вогкого моху, а його, здається мені, біля альпійських хиж не побачиш. Часто пишуть про хати

під ґонтовим дахом, навіть добре не знаючи, що воно таке. Ну, хату під ґонтом я уявляю собі приблизно такою, як ця альпійська хижа. Навколо неї стояли сосни, а недалеко від дверей був колодязь. Дерево, з якого збудована ця хижа, було не чорне, а білувате і прогниле, до того ж у шпаринах проросли гриби, але й це теж, можливо, лише якась галюцинація, що переслідувала мене згодом; між сьогоднішнім днем і тим випадком — відстань у стільки років, що ілюзії й дійсність за цей час неймовірно переплелися. Однак той незбагненний жах я добре пам'ятаю ще й досі. Він напав на мене тоді, коли ми наближалися до хижі, йдучи через завалене уламками скель гірське пасовище, яке цього літа не використовувалося під випас і в лощині якого стояла та хижа. Я певний, що цей жах пойняв усіх, хіба що за винятком Емменбергера. Розмови припинилися, ми йшли далі мовчки. Вечір, що настав ще до того, як ми добралися до хижі, наганяв на нас іще більше жаху, бо, як нам здалося, над цим безлюдним світом із криги й каменю на нестерпно довгий час нависло якесь химерне темно-червоне світло; це було смертоносне, позаземне світло, що змінило колір наших облич і рук, мабуть, таке, яке панує на планеті, віддаленій на більшу відстань від Сонця, ніж наша. Отож ми, ніби зацьковані, увірвалися в середину хижі. Це було неважко зробити, бо двері виявилися незамкне-ні. Ще в Кінталі нам сказали, що в цій хижі можна переночувати. Всередині хата була зовсім вбога, там стояло лише кілька нар. Однак при слабкому світлі ми помітили вгорі, під дахом, солому. Туди можна було піднятися чорною покрученою драбиною, на якій, видно, ще з того року позасихав пташиний послід та інші нечисто-т Емменбергер понаносив із колодязя води, чомусь поквапом, ніби знав наперед, що тут має статися. Звичайно, це неможливо. Тоді в простенькій плиті ми розвели вогонь. Казанок там був. І от, коли ми всі перебували у такому химерному настрої, втомлені, нажахані похмурими передчуттями, з одним із нас сталося страшне лихо. З товстим люцернцем, сином харчівника, що, як і ми, вивчав медицину, а через рік після цього кинув навчання, успадкувавши харчівню. Отож цей трохи вайлува-

тий парубійко упав з драбини; коли він на неї заліз, щоб з-під даху взяти соломи, вона поламалася, й він тяжко впав, ударившись горлом об

жердину, яка випиналася зі стіни. Хлопець аж застогнав і не зміг підвестися, бо дуже сильно вдарився. Нам спершу здалося, ніби він щось собі поламав, але невдовзі він почав жадібно хапати повітря. Ми поклали його на лавку, і тепер він лежав у тому моторошному світлі сонця, що вже зайшло й жовто-червоним кольором освітлювало знизу пасма накопичених хмар. Дивитися на бідолашного було жахливо. Покалічена до крові шия геть розпухла, горлянку сіпало, ніби в судомі, голова була закинута назад. Ми помітили, жахнувшись, що його обличчя дедалі темнішало, стало майже чорним у сяйві того пекельного розжареного обрію, а його широко розплющені очі блищали на обличчі, ніби дві мокрі гальки. Ми у відчаї кинулися робити йому вологі компреси. Марно. Горло дедалі більше розпухало, він міг задихнутися. Якщо попервах нещасного від хвилювання аж лихоманило, то тепер, просто на наших очах, він проймався апатією. Дихав він важко, зі свистом, а говорити вже зовсім не міг. Знаючи, що його життю загрожує смертельна небезпека, ми картались своєю безпорадністю. Нам бракувало будь-якого досвіду, а до того ж, мабуть, і знання. Хоча ми знали, що допомогти йому можна лише негайною операцією, однак жоден із нас не наважився про це й подумати. Лише Емменбергер усе збагнув і, не зволікаючи, взявся до діла. Він пильно обстежив люцернця, продезинфікував у казанку на плиті, де кипіла вода, свій скла-даний ножик і, підступивши до люцернця, зробив тим ножем розтин, який ми назвали б конікотомією. В екстрених випадках до неї часом вдаються, щоб дати доступ повітрю,— над горлянкою, поміж адамовим яблуком і персневидним хрящем, роблять поперечний розтин. Не сама ця операція, яку довелося робити складаним ножем, була жахливою, ні, моторошним було щось інше, воно дивовижно відбивалося в них на обличчях. Можливо, що потерпілий уже був майже оглушений ядухою, але очі в нього були ще розплющені, ба навіть широко розплющені, тож він, мабуть, бачив усе, що сталося, хоча й це було для нього, очевидно, ніби уві сні; а коли Емменбергер робив цей розтин, боже мій, Гансе, очі його теж були широко розплющені, а обличчя спотворене;

ПО

раптом здалося, ніби з цих очей виривається щось пекельне, якась неймовірна радість, мука, чи як ще це можна назвати, й мене охопив звірячий жах, хоча й ли" ше на секунду, бо все вже було позаду. Однак гадаю, що цього, крім мене, ніхто не відчув, бо ніхто й не наважився туди глянути. Гадаю також, що все це переважно галюцинації, певно, на мене вплинули темна хижа та зловісне світло призахідного сонця. Тільки дивно, що люцернець, якому Емменбергер завдяки конікотомії врятував життя, згодом ніколи з ним не розмовляв, навіть майже не подякував йому, й це багатьом дуже не сподобалося. Про Емменбергера ж, навпаки, відтоді завжди говорили з пошаною, ніби про якесь велике світило. Життєвий шлях його був дивний. —Колись ми думали, що він зробить собі кар'єру, але йому це було байдуже. Він на-віжено вивчав усе, що потрапляло йому до рук. Фізика, математика, ніщо, здавалося, його не задовольняло; бачили його й на лекціях з філософії й теології. Екзамени він склав блискуче, однак потім він не відкрив власної клініки, а весь час когось заміщав, в тому числі й мене, і я мушу зізнатися, що пацієнти були у захваті від нього, крім кількох, хто його не терпів. Отож він жив якось неспокійно, самотньо, поки, нарешті, виїхав; він публікував якісь дивні трактати, написав працю про правомочність астрології, велику працю, настільки просякнуту софістикою, що такої я зроду не читав. Наскільки я знаю, доступу до нього не мав ніхто, він поводився до того ж як цинічний, ненадійний колега, неприємне враження він справляв ще й тим, що гадав, ніби ніхто не може зрівнятися з ним у дотепності. Надзвичайно здивувало нас те, що в Чілі він раптом дуже змінився й керував там якоюсь нудною науковою роботою; це, очевидно, цілком можна пояснити кліматом або середовищем. У Швейцарії він одразу ж знову став таким, як був.

— Сподіваюся, трактат про астрологію зберігся? — спитав Берлах, коли Гунгертобель закінчив свою розповідь.

— Я можу тобі його завтра принести,— відповів лікар.

— Оце так історія,— задумано мовив комісар.

— Знаєш,— сказав Гунгертобель,.— у своєму житті я бачив, мабуть, забагато снів.

~ Сни не брешуть,— відповів Берлах.

— Та ні, сни брешуть,— затявся Гунгертобель.— Але вибач мені, я мушу йти робити операцію,— і з цими словами він підвівся.

Берлах простяг йому руку.

— Сподіваюся, це не конікотомія, чи як ще ти там називаєш.

Гунгертобель засміявся.

— Пахова грижа, Гансе, вона мені цікавіша, хоча, щиро кажучи, й важча. А тобі потрібен спокій. Обов'язково. Найкраще для тебе — це поспати годин із дванадцять.

ГУЛЛІВЕР

Однак уже десь опівночі старий прокинувся, почувши тихий шерех за вікном, і в палату полинула нічна прохолода.

Комісар не зразу увімкнув світло, а спочатку подумав про те, що там могло статися. Нарешті він здогадався, що це повільно піднято вгору жалюзі. Темрява навколо проясніла, у тьмяному світлі надимались од вітру штори, а потім він почув, як хтось обережно посунув жалюзі додолу. Знову сповила його непроглядна опівнічна пітьма, та він відчув, як од вікна хтось крадькома пробирається до нього.

— Нарешті,— сказав Берлах.— Це ти, Гуллівере? — і він увімкнув свою настільну лампу.

В палаті у червоному світлі лампи стояв у старому, засмальцьованому й пошарпаному каптані велетенський єврей.

Старий знову вмостився на своїх подушках, заклавши за голову руки.

— Я так собі й думав, що ти прийдеш до мене ще цієї ночі. А що ти вмієш лазити по фасадах, я теж міг собі уявити,— сказав він.

— Ти — мій друг,— відповів нічний гість,— тому я й прийшов.

Голова в нього була лиса, масивна, руки шляхетні, але скрізь виднілись страшенні рубці, які свідчили про жорстоке поводження з ним, проте ніщо не змогло порушити величності цього обличчя й загалом цієї людини. Велетень нерухомо стояв посеред палати, трохи зігнувшись і поклавши руки на стегна; тінь його примарно відбивалася на стіні й на шторах, блискучі очі без вій незворушно й щиро дивилися на старого.

— Як ти дізнався, що я повернувся до Берна? — пролунало з понівеченого, майже без губів рота. Сказано було це поволі, ніби зважувалося кожне слово, ніби це говорила людина, що знає багато мов і не зразу може перейти на німецьку, однак в його вимові не чулося ніякого акценту.

— Гуллівер не залишає за собою слідів,— сказав він, трохи помовчавши.— Я працюю так, що ніхто не бачить.

— Кожен залишає за собою сліди,— заперечив комісар.— А як я довідався про тебе, можу сказати: коли ти в Берні, то Файтельбах, який тебе переховує, дає оголошення в газеті, що він продає старі книжки й марки. Тоді, либонь, одержує трохи грошей, так я собі думаю.

Єврей засміявся.

— Велике мистецтво комісара Берлаха виявляється в тому, що він завжди знаходить найпростіший хід.

— Тепер ти знаєш, який залишаєш слід,— сказав старий.— Немає нічого гіршого за криміналіста, що розплескує свої секрети.

— Для комісара Берлаха я неодмінно залишатиму свій слід. Файтельбах — бідний єврей. Він ніколи не спроможеться на чомусь добре заробити.

Сказавши це, величний привид сів біля ліжка старого. З-під поли свого каптана дістав чималу закурену пляшку й два невеличкі келишки.

— Горілка,— сказав велетень.— Вип'ємо разом, комісаре, ми ж завжди разом пили.

Берлах понюхав келишок, він охоче випив би трохи горілки, однак його гризло сумління, адже доктор Гунгертобель дуже здивувався б, усе це побачивши: єврея, горілку, отут, серед глупої ночі, коли всі давно вже мають спати. Нічого собі хворий, нагримав би на нього Гунгертобель і влаштував би йому спектакль, він же його добре знає.

— Звідкіля у тебе горілка? — спитав він, хильнувши перший ковток.— Ох і добра!

— З Росії,—засміявся Гуллівер.—У Совітах розжився.

— Ти знову був у Росії?

— Така в мене робота, комісаре.

— Комісере,— виправив його Берлах.— У Берні кажуть лише "комісер". А чи не міг ти там, у червоному раю, скинути цей свій бридкий каптан?

— Я — єврей, тож носитиму каптан довіку, в цьому я заприсягнувся. Я люблю національне вбрання мого бідного народу,— відповів Гуллівер.

— Дай мені ще горілки,— сказав Берлах. Єврей налив в обидва келишки.

— Видряпуватися фасадом було, либонь, важкувато,— насупився Берлах.— Сьогодні вночі ти знову щось протизаконне вчинив?

— Гуллівера ніхто не бачив,— коротко відповів єврей.

— О восьмій зовсім темно, і в Салемі тебе простісінько впустили б до мене. Тут же немає ніякої поліції.

— Та я можу з однаковим успіхом видряпуватися й фасадом,— відповів велетень і засміявся.— Це для мене за іграшки, комісаре. Вгору по ринві, а там — уздовж виступу стіни.

— Все-таки добре, що мене відправляють на пенсію.— Берлах похитав головою.— Мене, принаймні, не гризтиме сумління за таких, як ти. Давно треба було б посадити тебе за грати, ото була б здобич, вона уславила б мене на всю Європу.

— Ти цього не зробиш, бо знаєш, за що я борюся,— незворушно мовив єврей.

— Дістав би ти собі якісь документи,— запропонував старий.— Про мене, можеш їх взагалі не мати, але ж якийсь порядок усе-таки мусить бути.

— Я вмер,— сказав єврей.— Нацисти мене розстріляли.

Берлах мовчав. Він знав, на що натякає велетень. Світло від лампи спокійним колом осявало обох чоловіків. Десь годинник пробив уже північ. Єврей налив горілки. Очі його дивно світилися якоюсь вищою радістю.

— Коли наші друзі з СС якось прекрасного травневого дня сорок п'ятого року в найсприятливішу для цього погоду — маленьку білу хмаринку на небі я ще й досі добре пам'ятаю — через недогляд залишили мене лежати в жахливому вапняковому кар'єрі серед п'ятдесяти розстріляних чоловіків мого бідного народу й коли я, обливаючись кров'ю, через кілька годин зміг сховатися під кущем бузку, що цвів недалеко від кар'єру, а команда, яка засипала трупи, недобачила мене, відтоді я поклявся завжди вести цей жалюгідний спосіб життя збезчещеної та забитої худобини, якщо вже так Богові подобається, аби ми в цьому столітті здебільшого жили, як звірі. Відтоді я жив лише у темряві могил і переховувався у підвалах та інших подібних сховищах, моє обличчя бачила лише ніч, і лиш зорі й місяць світили на цей жалюгідний і 'тисячу разів подертий каптан. Так, мабуть, і треба. Німці мене вбили, і я бачив у своєї колишньої дружини арійської раси — вона вже не живе, і це краще для неї — своє свідоцтво про смерть, яке вона одержала рейхспоштою, воно було статечно виписане й зробило б велику честь усім найкращим школам, в яких виховували цей народ в дусі цивілізації. Мертвий є мертвий, це стосується як іудея, так і християнина, вибач мені, комісаре, таке поєднання. Мертвий не потребує документів, з цим ти мусиш погодитися, для нього не існують і кордони; він приходить у будь-яку країну, де ще є переслідувані й мордовані євреї. Будьмо, комісаре, я п'ю за наше здоров'я.

Обидва чоловіки випили до дна; Гуллівер налив іще, раптом очі в нього звузилися й стали двома іскристими щілинками, коли він промовив:

— Що ти від мене хочеш, комісаре Берлах?

— Комісере,— виправив старий.

— Комісаре,— затявся єврей.

— Я хотів би дістати від тебе інформацію.

— Інформація — це добре,— засміявся велетень.— Вона на вагу золота, солідна інформація. Гуллівер знає більше, ніж поліція.

— Це ми побачимо. Ти побував у всіх концентраційних таборах, про це ти колись мені прохопився. А взагалі ти мало розказуєш про себе,— сказав Берлах.

Єврей налив у келишки.

— До моєї персони ставилися з такою надзвичайною повагою, що мене переганяли з одного пекла в інше, а їх було більше тих дев'яти, які оспівав Данте, не побувавши в жодному. З кожного такого пекла я приніс у своє життя після смерті добрячий рубець.— Він витяг ліву руку. Вона була понівечена.

— То ти, можливо, знаєш одного лікаря СС на прізвище Нееле? — напружено спитав старий.

Єврей якусь мить задумано дивився на комісара.

— Маєш на увазі того лікаря з концтабору у Штут-гофі? — спитав він згодом.

— Саме його.

Велетень глузливо глянув на старого.

— Десятого серпня сорок п'ятого року в убогому гамбурзькому готелі він наклав на себе руки,— сказав Гуллівер за хвилину.

Берлах розчаровано подумав: "Та Гуллівер знав не більше, ніж поліція", проте спитав:

— Ти колись на своєму життєвому шляху — чи як там ще сказати — зустрічався з Нееле?

Обідраний єврей знову допитливо глянув на комісара, і його вкрите рубцями обличчя скривилося в гримасу.

— Чого ти питаєш про цього клятого недолюдка? — поцікавився він.

Берлах не знав, наскільки можна бути відвертим із цим євреєм, отож вирішив промовчати про ту підозру, яка закралася у нього щодо Емменбергера.

— Я бачив його фотографію,— сказав він,— і мене цікавить, що сталося з цим типом. Я — хворий чоловік, Ґуллівере, й змушений ще довго лежати; весь час читати Мольєра — теж не годиться, то й поринаєш у роздуми. Я й зацікавився, що воно за людина — організатор масових убивств.

— Всі люди однакові. Нееле був людиною. Тож Нееле був, як і всі люди. Це — підступний силогізм, однак ніхто не годен його заперечити,— відповів велетень, не спускаючи з Берлаха очей. Ніщо в його масивному обличчі не виказувало його думок.

— Припускаю, що фотографію Нееле ти міг побачити в часописі "Лайф", комісаре,— провадив далі єврей.— Це — єдиний знімок з нього, який ще зберігся. Хоч як шукали в цьому прекрасному світі, але іншого так і не знайшли. Тим паче прикро, що на знаменитому знімку не дуже розпізнаєш цього неймовірного ката.

— Виходить, існує тільки один знімок,— міркував уголос Берлах.— А чи це вірогідно?

— Диявол дбає про свою челядь краще, ніж Бог про свою, і це він влаштовує різний збіг обставин,— відповів глузливо єврей.— У списку СС, яким користуються нині криміналісти в Нюрнберзі, Нееле не значиться, його прізвища немає і в жодному іншому реєстрі, він, очевидно, не був членом СС. В офіційних зведеннях із концтабору Штутгоф у штаб-квартиру рейхсфюрера його прізвище жодного разу не згадується, і в додаткових табелях про кількість обслуговуючого персоналу про нього теж нічого не сказано. З цією постаттю, яка не відчуває докорів сумління за незчисленні жертви, пов'язане щось бузувірське, протизаконне, отож навіть нацисти могли б її соромитись. І все-таки Нееле був, ніхто й сумніву не мав у тому, що він існує, не сумнівалися навіть неприторенні безбожники, бо в Бога, який придумує пекельні муки, люди найскоріше вірять. То ж ми тоді в концентраційних таборах — а вони ні в чому не поступалися Штут-гофу — весь час говорили про Нееле, часто навіть більше з чуток, як про одного з найжорстокіших та найне-милосердніших ангелів у цьому раю для суддів і катів. Нічого й не відкрилося, коли почав розсіюватися туман. З самого табору нікого більше не знайшлося, хто міг би щось розповісти. Штутгоф розташований біля Данціга. Тих кілька в'язнів, що витримали тортури, есесівці знищили, коли прийшли росіяни, які притягли за це до відповідальності й повісили "медичних служителів", Нееле ж, проте, серед кандидатів на шибеницю не було, комісаре. Він, очевидно, зарані дременув з табору.

— Але ж його розшукували,— сказав Берлах. Єврей засміявся:

— Кого тільки тоді не розшукували, Берлах! Увесь німецький народ втягли у цю кримінальну справу. Однак Нееле не згадала б жодна людина, бо жодна людина вже не змогла б щось згадати, про його злочини ніхто б не знав, якби під кінець війни в часописі "Лайф" не з'явилося це фото, яке ти бачив, знімок операції, зробленої за всіма правилами хірургічного мистецтва з єдиним лише недоліком, що вона проводилася без наркозу. Людство законно обурилося, і тоді почалися

розшуки. Інакше Нееле міг би спокійнісінько зайнятися приватною практикою, перетворитися в якогось безневинного сільського лікаря або влаштуватися курортним фахівцем і десь завідувати яким-небудь дорогим санаторієм.

— А як же потрапив той знімок у "Лайф"? — наївно спитав старий.

— А дуже просто,— спокійно відповів велетень.'— Я його туди подав!

ьерлах рвучко сів на ліжку й здивовано втупився в єврєєве обличчя. "Однак Гуллівер знає більше, ніж поліція",— подумав він, щиро вражений. Сповнене пригод життя цього обідраного велетня, якому безліч євреїв завдячували своїм порятунком, минало в тих сферах, де збігалися всі кінці злочинів та жахливих пороків. Перед Берлахом сидів суддя з власними законами, що судив на власний розсуд, виправдовував і засуджував, незалежно від кримінальних кодексів та порядку виконання вироку в уславлених країнах на цьому світі.

— Випиймо горілки,— сказав єврей.— Випити її завжди корисно. Нам треба з нею дружити, інакше на цій Богом забутій планеті втратиш останні солодкі ілюзії.

Він налив у келишки й крикнув:

— Хай живе людина! — Потім вихилив келишок і додав: — Тільки як? Часто це дуже важко.

Комісар сказав, щоб він не кричав, бо прийде нічна сестра. Вони ж, мовляв, у солідній лікарні.

— Християнський світ, християнський світ,— мовив єврей.— Він породив добрих медичних сестер і водночас кваліфікованих убивць.

Старий на хвилину задумався, з нього вже досить було горілки, та зрештою випив і він.

Кімната раптом закружляла, Гуллівер нагадав йому велику летючу мишу, потім кімната спинилася знову, хоча й трохи перекособочилась. Але з цим треба було, мабуть, примиритися.

— Тц знав Нееле! — сказав Берлах.

— Якось випадково мав із ним до діла,—відповів велетень і знову взявся до горілки. Потім почав розповідати, проте вже не так холодно й спокійно, як спершу, а якимсь незвичним голосом, ніби співав, і голос той підсилювався, коли в ньому звучали іронія й кпини, а тоді ставав тихий, глухий, і Берлах розумів, що все це, на-віжене й зловтішне, було лише виявом незмірної скорботи від того незбагненного гріхопадіння колись прекрасного, Богом твореного світу. І ось опівночі цей велетенський "Вічний жид" сидів біля нього, старого комісара, що смертельно хворий лежав у своєму ліжку й вслуховувався у слова чоловіка, який викликав щирий жаль і якого історія нашої доби зробила понурим, страхітливим ангелом смерті.

— Це було в грудні сорок другого,— майже проспівав підбадьорений горілкою Гуллівер, на житейському морі якого нестерпний біль розплився темною масною плямою,— а тоді ще в січні наступного року, коли вже на далеких обріях Сталінграда й Африки сходило сонце надії. Однак це були прокляті місяці, комісаре, і я вперше заприсягнувся усіма нашими шановними талмудистами та їхніми сивими бородами, що я ті місяці не переживу. Та я все-таки вижив, завдяки Нееле, життям якого ти так цікавишся. Про цього чоловіка, що присвятив себе медицині, я можу тобі тільки сказати, що він врятував мені життя, загнавши мене у найглибше пекло й знову витягши звідти за волосся,— метод, який, наскільки мені відомо, витримала лише одна людина, це я, бо я приречений витримувати все; і з надмірної вдячності я анітрохи не завагався, щоб зрадити його, сфотографувавши за роботою. У цьому перекрученому

світі трапляються благодіяння, за які можна заплатити тільки негідництвом.

— Не розумію, що ти розказуєш,— відповів комісар, не збагнувши достоту, чи не горілка була причиною такого звірення.

Велетень засміявся й дістав із надр свого каптана другу пляшку.

— Даруй,— сказав він,— моя розповідь довга, але мої муки були ще довші. Те, що я хочу сказати, дуже просте: Нееле оперував мене. Без наркозу. То мені випала така нечувана честь. Даруй мені ще раз комісаре, але я мушу пити горілку як воду, коли лишень про це згадую, надто було тоді моторошно.

— Прокляття,— вигукнув Берлах, а потім у лікарняній тиші пролунало ще раз: — Прокляття! — Він сів у ліжку й мимохіть простяг до чудовиська, що сиділо поруч, порожній келишок.

— Щоб усе це вислухати, треба мати міцні нерви, а ще міцніші, аби це пережити,— провадив далі співучим голосом єврей у старому, заяложеному каптані.— Кажуть, що про ці речі треба врешті забути, і не тільки в Німеччині, в Росії тепер ніби теж лютує жорстокість, садисти є скрізь; але я нічого не хочу забувати й не лише тому, що я — єврей, шість мільйонів мого народу знищили німці, шість мільйонів! А тому, що я все ще людина, дарма що живу у льоху з пацюками. Я відмовляюся бачити якусь різницю між народами й говорити про добрі й погані нації, але різницю між людьми мушу провести, це мені удовбали в голову, і з першим ударом, що врізався в моє тіло, я почав розрізняти катів від катованих. Нові звірства інших стражів порядку в інших країнах я не скидаю з рахунку, який виставляю нацистам і який вони мусять мені сплатити. Я беру на себе сміливість не проводити різниці між тими, хто катує. Вони всі мають однакові очі. Якщо є Бог, комісаре, а моє зганьблене серце більш нічого не сподівається, то перед ним постануть не народи, а люди, й він судитиме кожного зокрема міркою його злочинів

й виправдовуватиме міркою його справедливості. Християнине, християнине, послухай, що розповідає іудей, народ якого розп'яв вашого Спасителя і якого тепер разом із його народом християни прибили до хреста: тож лежав я, жалюгідний і тілом, і душею в концентраційному таборі Штутгоф, у таборі смерті, як його називають, поблизу старовинного міста Данціга, через який і розпочалася ця злочинна війна, а тоді вже там заварилося. Єгова був далеко, він зайнявся іншими світами, а може, вивчав якусь теологічну проблему, що заволоділа його піднесеним духом, коротше кажучи, тепер його народ ще з більшою погордою гнали на смерть, отруювали газом, розстрілювали, в залежності від настрою СС та погоди: якщо дув східний вітер, то вішали, а дув південний — то на "юду" нацьковували собак. Був там і той лікар Нееле, долею якого ти так цікавишся, той поборник світового ладу високої моральності. Цими лікарями аж кишіло у кожному таборі, ці гнойові мухи з науковою ревністю займалися масовим убивством, отруювали сотні в'язнів газом, фенолом, карболовою кислотою й іншою трутизною, якою вони користувалися для своєї пекельної втіхи між небом і землею або навіть проводили свої досліди на людині без наркозу, як вони запевняли — з нужди, бо гладкий рейхсмаршал заборонив вівісекції на тваринах. Отож Нееле був там не один. Бач, доведеться про нього заговорити. Під час цодорожей по різних країнах я доб£е надивився на всяких катів і познайомився зі своїми братами. Нееле багато чим вирізнявся як лікар. У звірствах, які полюбляли інші, він участі не брав. Мушу зізнатися, що він допомагав в'язням, наскільки це було можливо й наскільки взагалі це мало сенс робити у таборі, призначенням якого було знищення. Нееле був жахливий у зовсім іншому розумінні, ніж решта лікарів, комісаре. Його експерименти не вирізнялися якимись посиленими катуваннями, а в інших лікарів вправно прив'язані євреї з ревом вмирали під ножами від шоку, спричиненого болем, а не від незугарності лікаря. Жорстокість Нееле полягала в тому, що все це він виконував зі згоди своїх жертв. Хоч як це було дивно, Нееле оперував лише євреїв, які йшли на це добровільно, хоча гаразд знали, що їх чекає; він навіть ставив таку умову, щоб в'язні були присутні під час операції, аби бачили ці жахливі тортури, перш ніж давати згоду на таку ж операцію і собі.

— Та навіщо? — спитав Берлах, затамувавши подих.

— Заради надії,— засміявся велетень, і його груди заходили ходором. — Заради надії.

З очей його іскрилася якась незбагненна твариняча дикість, рубці на обличчі виступили виразніше, руки, ніби лапи, лежали на Берлаховому покривалі, понівечений рот, через який вливалися у це скалічене тіло все нові і нові ковтки горілки, застогнав від неземної скорботи:

— Віра, Надія, Любов, як гарно ці три символи названі у тринадцятому посланні корінфянам. Але найви-триваліша серед них — Надія, навіть у мене, іудея Гул-лівера, вона вимальована червоною фарбою на тілі. Любов і Віра, ті у Штутгофі розвіялися порохом, але Надія зосталась, і люди з нею разом розвіювалися порохом. Надія, Надія! Нееле тримав її в кишені напохваті й пропонував кожному, хто хотів її мати, а її хотіло мати багато людей. Не можна повірити, комісаре, але сотні, надивившись із жахом на те, як на операційному столі конає їхній попередник, зголошувалися, щоб Нееле оперував без наркозу, дарма що могли ще сказати "ні", і все це заради єдиної надії одержати свободу, яку обіцяв їм Нееле. Свободу! Як повинна любити її людина, коли вона згодна витерпіти усе, аби її одержати, настільки любити, що вона тоді у Штутгофі добровільно йшла у палаюче пекло, аби лише обняти це позашлюбне дитя — Свободу, яку їй там пропонували. Свобода, вона поводиться то як повія, то як свята і з КОЖНИМ трохи інакше: з робітником трохи інакше, ніж із священиком, із банкіром трохи інакше, ніж із бідним євреєм у таборі смерті, наприклад, в Освенцімі, Любліні, Майданеку, Нацвайлері і Штутгофі, увесь час трохи інакше. Свободою називалося все, що було поза цими таборами, а не прекрасний божий світ, о ні, у незмірній скромності ЛЮДИ сподівалися лише на те, що їх знову відправлять у такі "гарні" місця, як Бухенвальд або Дахау, які їм здавалися нині втіленням золотої Свободи, де їм не загрожувало отруєння газом,— там їх могли лише побити до смерті, там була хоч тисячна дрібочка надії на те, що якийсь неймовірний випадок може їх врятувати, тоді як табори смерті давали тільки абсолютну гарантію

знищення. Боже мій, комісаре, борімося за те, щоб свобода була однаковою для всіх, щоб 'ніхто не мав соромитися за свою свободу перед людьми! Бо смішно: надія потрапити в якийсь інший концентраційний табір гнала людей масами або принаймні великою кількістю до шкуродера Нееле на стіл; це смішно (тут єврей справді вибухнув злим сміхом розпачу й люті), і я теж, комісаре, ліг на цей кривавий катафалк, туманно бачив над собою у світлі прожектора ніж Нееле та його обценьки, а тоді поринув униз нескінченними сходами до царини мук, у ці лискучі дзеркальні кабінети, де нас роздягали, дедалі збільшуючи наші муки! Я теж прийшов до нього з надією хоч якось вибратися звідти, хоч якось покинути той проклятий Богом табір; а що той Нееле, чудовий психолог, виявився зрештою послужливим і надійним, то нещасні йому повірили, як завжди вірить людина в диво, коли приходить найгірша біда. Він таки справді додержав слова! Коли я єдиний витримав непотрібну резекцію шлунка, він звелів виходити мене й у перші дні лютого відіслав назад до Бухенвальда, однак туди через нескінченні перевезення мені так і не судилося дістатися; адже поблизу міста Айслебена настав отой прекрасний травневий день із розквітлим бузком, під кущем якого я й заховався. Це пригоди бувалого чоловіка, отого, що сидить перед тобою, біля твого ліжка, комісаре, його страждання й подорожі на кривавих морях безглуздя нашої доби, й усе-таки рештки мого тіла й моєї душі вир нашого часу несе далі, вир, що поглинає мільйони за мільйонами людей, байдуже — невинних чи винних. Але ось випита і друга пляшка горілки, і треба, щоб "Вічний жид" вирушив своєю автострадою через виступ стіни і водостічну ринву назад до будинку Файтельбаха у сирий підвал.

Але старий не дав піти Гулліверові, який уже був піднявся і від його тіні половина палати опинилася в темряві,

— Що ж то за людина був Нееле? — спитав Берлах уже пошепки.

— Християнине,— відповів єврей, знову заховавши пляшки й келишки у свій брудний каптан,— хто б зміг відповісти на твоє запитання? Нееле — мертвий, він позбавив себе життя, а його таємниця — у Бога, який керує небом і пеклом, та Бог нікому не викаже його таємниці, навіть

богословам. Страх як небезпечно наводити довідки там, де самі, мерці. Часто я намагався зазирнути під маску цього лікаря, з яким неможливо було завести розмову, він ані з ким не спілкувався, навіть із есесівцями чи бодай із іншими лікарями, не кажучи вже про нещасних в'язнів! Як часто намагався я збагнути, що відбувається за лискучими скельцями його окулярів! Що було робити бідному євреєві, коли він бачив свого ката не інакше, ніж з напівзапнутим обличчям та в операційному халаті? Бо таким, яким я, ризикуючи життям, сфотографував Нееле,— нічого не було небезпечнішого, ніж фотографувати в концентраційному таборі! — він був завжди: запнута в біле, худорлява постать, ледь-ледь згорблена, безмовна, обережна, ніби він боявся заразитись, але сам обходив ці бараки, сповнені горем і стражданням. Він завжди намагався бути обережним. І, мабуть, розраховував на те, що одного прекрасного дня вся ця пекельна нечисть концентраційних таборів може зникнути, аби десь в іншому місці, з іншими катами й іншими політичними системами, ніби проказа, вирватися з глибин людського інстинкту. Тож він, очевидно, вже давно підготувався до втечі у світ приватного життя, ніби працювати йому в цьому пеклі було необов'язково. Відповідно з цим я й розрахував свій удар, комісаре, а цілився я добре: коли фото з'явилося в часописі "Лайф", Нееле застрелився; для цього вистачило того, що на весь світ стало відоме його прізвище, комісаре, бо обережні люди приховують своє прізвище (це було останнє,, що старий почув від Гуллівера, й звучало це ніби приглушений удар мідного дзвона, який жахливо гудів у вухах хворого),— своє прізвище!

Відтак горілка зробила своє. Правда, хворому ще здавалося, ніби штори на вікні надимались, як вітрила корабля, що зникав з його поля зору; а ще причулося йому, як, піднімаючись догори, гуркотять жалюзі; а тоді, Ще більш невиразно,— ніби донизу в ніч пірнуло велетенське, масивне тіло, але, коли крізь зяючу рану відчиненого вікна увірвалося безліч зірок, в душі старого почала наростати непогамовна впертість — вистояти у цьому світі й боротися за інший, кращий світ, боротися цим своїм жалюгідним тілом, яке пожирав рак, пожирав жадібно й невтримно, і якому відведено було ще рік життя и не більше. А коли горілка вогнем почала обпалювати нУтрощі старого, він, порушуючи лікарняну тишу,

заспівав на все горло "Бернський марш", заспівав так, що занепокоїлися хворі. Щось кращого йому не спало на думку, однак коли розгублена нічна сестра влетіла до палати, він уже спав.

АБСТРАКТНІ МІРКУВАННЯ

Того ранку, в четвер, Берлах прокинувся, як і можна було гадати, лише близько дванадцятої години, незадовго до обіду. Голова здавалася йому трохи важкою, але, зрештою, він почувався добре, чого вже давно з ним не бувало, й він подумав, що часом добряче хильнути — це найкращі ліки, надто як ти вже прикутий до ліжка й тобі заборонено пити. На тумбочці лежала пошта; Лютц прислав йому інформацію про Нееле. На оперативність поліції йому нині й справді не було чого нарікати, тим паче що його посилають на пенсію, а це, хвалити Бога, станеться вже післязавтра; в Константинополі колись місяцями доводилося чекати на довідку. Однак перш ніж старий зміг прочитати цю інформацію, медсестра принесла обід. Цю медсестру, на ім'я Ліна, він особливо любив, однак сьогодні вона видалася йому стриманою, зовсім не такою, як завжди. Комісар відчув якийсь неспокій. "Мабуть, дізналися про сьогоднішню ніч,— подумав він.— Неймовірно. Правда, щось згадується, ніби наос-танок він заспівав "Бернський марш", коли Гуллівер уже пішов, але це, мабуть, галюцинації, він же взагалі не був патріотично настроєний. Прокляття,— подумав він,— якби ж то можна було згадати!" Старий, сьорбаючи вівсянку, недовірливо озирнувся по кімнаті. (Завжди та вівсянка!) На умивальнику стояло кілька пляшок, лежали медикаменти, яких раніше тут не було. Що ж це все має означати? Він нічому не йняв віри. До того ж через кожні десять хвилин заходили щораз інші сестри, аби щось забрати, пошукати чи принести; одна хихотіла в коридорі, це він добре чув. Про Гунгертобеля він не наважився спитати^ і його цілком влаштовувало, що той прийшов аж надвечір, бо в обідній час мав години прийому в місті. Берлах понуро ковтав свою манну кашу з яблучним мусом (і на друге не принесли чогось іншого), але потім здивувався, коли на десерт подали міцну каву з цукром— за спеціальною вказівкою доктора Гунгертобеля, як про це докірливо висловилася сестра. Зроду такого не було.

Кава добряче смакувала й підбадьорила його. А тоді він заглибився в папери, це було найрозумніше, що можна було зробити, але вже за годину на його подив до палати зайшов Гунгертобель, вигляд у нього був заклопотаний, як це зауважив старий, непомітно зиркнувши на нього й вдаючи, що уважно читає свої папери.

— Гансе,— сказав Гунгертобель й рішуче підійшов до ліжка,— що тут, на ласку божу, сталося? Я заприсягнувся б, а зі мною й усі сестри, що ти добре хильнув!

— Невже? — спитав старий, відриваючись од своїх паперів. А тоді вигукнув: — Ой!

— Авжеж,— відповів Гунгертобель,— з усього видно. Я цілий ранок даремно намагався тебе збудити.

— Дуже шкодую,— поспівчував комісар.

— Практично це просто неможливо, щоб ти пив спиртне, тобі треба було б тоді і пляшку проковтнути!— розпачливо вигукнув лікар.

— Я теж так гадаю,— посміхнувся старий.

— Ти для мене просто загадка,— сказав Гунгертобель і протер собі окуляри. Так він робив, коли хвилювався.

— Дорогий Самуелю,— мовив комісар,— мабуть, не завжди легко приховати в собі криміналіста, я з цим погоджусь, а підозру, що я затаєний п'яничка, мушу визнати цілком справедливою, і я лиш прошу тебе подзвонити до Цюріха у клініку "Зонненштайн" й передати, що Блеза Крамера,— нехай мене так зватимуть — щойно прооперовано, у нього постільний режим, але він багатий пацієнт.

— Ти хочеш до Емменбергера? — спитав вражений Гунгертобель і сів.

— Звичайно,— відповів Берлах.

— Гансе, я тебе не розумію. Нееле — мертвий.

— Один Нееле мертвий,— поправив старий.— Ми мусимо тепер з'ясувати, який саме.

— Боже мій, хіба ж було двоє Нееле? — спитав, затамувавши подих, лікар.

Берлах узяв у руки свої папери.

— Подумаймо про цей випадок разом,— провадив він спокійно далі,— і розслідуймо те, що при цьому нам впаде в око. Ти побачиш, що майстерність криміналіста — це трохи математики й дуже багато фантазії.

— Нічого не розумію,— простогнав Гунгертобель,— я Цілий ранок нічого вже не розумію.

— Я читаю прикмети,— вів далі комісар,— висока худорлява постать, волосся сиве, колись було коричнево-руде, очі зеленкувато-сірі, вуха відстовбурчені, обличчя довгасте й бліде, під очима —мішки, зуби здорові. Особлива прикмета: рубець на правій брові.

— Точнісінько він,— сказав Гунгертобель.

— Хто? — спитав Берлах.

— Емменбергер. Я впізнав його з цього опису. Але ж це описано Нееле, якого в Гамбурзі виявили мертвим,— відповів Берлах,— так записано в протоколах кримінальної поліції.

— Тож немає нічого дивного, що я їх обох переплутав,— задоволено констатував Гунгертобель.— Кожен із нас може бути схожий на того вбивцю. Пояснити те, чого я їх переплутав, простіше простого. Ти мусиш із цим погодитися.

— Це вже висновок,— сказав комісар.— Можливі однак іще й інші висновки, які на перший погляд видаються непереконливими, проте, все треба детально розслідувати, бо й вони "теж можливі". Інший висновок буде такий: не Емменбергер був у Чілі, а Нееле під його прізвищем, тоді як Емменбергер був під прізвищем Нееле у Штутгофі.

— Та це неймовірно,— здивувався Гунгертобель.

— Авжеж,— відповів Берлах,— але припустимо. Нам треба взяти до уваги усі варіанти.

— Боже мій, куди ми так зайдемо! — запротестував лікар.— Тоді в Гамбурзі, виходить, наклав на себе руки Емменбергер, а лікар, який тепер завідує клінікою "Зон-ненщтайн", виходить, Нееле.

Ти бачив Емменбергера після того, як він повернувсь з Чілі? — спитав старий.

Лише мимохідь,— відповів Гунгертобель, нараз збентежився і занепокоєно схопився за голову. Та окуляри були на місці.

Бачиш, такий варіант можливий! — провадив далі комісар.— Можливим був би і такий: мертвий у Гамбурзі— це Нееле, що повернувся із Чілі, а Емменбергер повернувся у Швейцарію із Штутгофа, де він був під пріз-вищем Нееле.

— Тоді нам довелося б припустити, що там був скоєний злочин,— сказав Гунгертобель, похитавши головою,— аби якось відстояти цю дивну тезу.

— Правильно, Самуелю!— кивнув головою комісар.— Нам довелося б припустити, що Емменбергер убив Нееле.

— Точнісінько так ми можемо припустити й протилежне: Нееле убив Емменбергера. Твоя фантазія справді не знає меж.

— І ця теза теж правильна,— сказав Берлах.— І таке ми можемо припустити, принаймні на нинішній стадії наших абстрактних міркувань.

— Все це безглуздя,— розсердився старий лікар.

— Можливо,— незворушно відповів Берлах. Гунгертобель енергійно боронився.

— Так примітивно, як ти, комісаре, ставлячись до фактів, дуже легко можна довести що завгодно. Тоді взагалі треба все брати під сумнів,— сказав він.

— Криміналіст зобов'язаний брати факти під сумнів,— відповів старий. — Це вже так заведено. В таких випадках нам неодмінно треба діяти так, як діють філософи, що керуються правилом — спочатку все ставити під сумнів, перш ніж братися до роботи й поринати в прекрасні абстрактні роздуми про мистецтво вмирати 1 про життя після смерті. Ми, мабуть, менш придатні до цього, ніж вони. Ми з тобою висунули різні тези. Всі вони можливі. Це перший крок. Наступний полягатиме в тому, що ми з-поміж усіх можливих тез виділимо ймовірні. Можливе і ймовірне — це не одне і те саме; можливе не завжди стає ймовірним. Тож ми мусимо визначити ступінь імовірності наших тез. Ми маємо справу з двома людьми, двома лікарями: з одного боку — Нееле, злочинець, а з іншого — твій знайомий з часів молодості Емменбергер, завідувач клінікою "Зонненштайн" у Цюріху. Отже, ми маємо дві тези, обидві вони можливі. їхні ступені ймовірності на перший погляд різні. Одна теза стверджує, що між Нееле і Емменбергером не існує ніякого зв'язку, і вона ймовірна, друга припускає зв'язок між ними і вона менш імовірна.

— Власне,— урвав Гунгертобель старого,— я це завжди казав.

Любий Самуелю,— відповів Берлах,— я, на жаль, криміналіст і зобов'язаний вишукувати у людському суспільстві злочини. Перша теза, яка не припускає між Не-єлє і Емменбергером ніякого зв'язку, мене не цікавить. Нееле мертвий, а проти Емменбергера немає ніяких доказів. І знову моя професія вимагає від мене, щоб я детальніше розслідував другу, менш імовірну тезу. Що цікавого у цій тезі! Вона припускає, ніби Нееле і Емменбергер помінялися ролями, ніби Емменбергер був у Штут-гофі під прізвищем Нееле й проводив там на в'язнях операції без наркозу; далі, ніби Нееле перебував у ролі Емменбергера в Чілі й звідти висилав статті й наукові розробки до медичних часописів; про дальші події, про Схмерть Нееле в Гамбурзі й нинішнє перебування Емменбергера в Цюріху поки що не будемо грвОрити. Ця теза невірогідна, з цим ми спокійно погоджуємося. Можливою вона є у тій мірі, що обидва, Емменбергер і Нееле, не лише лікарі, а ще й схожі один на одного. Таким чином, це перший _пункт, на якому нам треба зосередитись. Це перший факт, що випливає на поверхню 8 наших абстрактних міркувань, § хаосу можливого та ймовірного. Тож розслідуймо цей факт. Наскільки вони схожі? Схожість Ми подибуємр часто, велику схожість — рідше, а найрід-ше, мабуть, зустрічається схожість, коли збігаються випадкові деталі, прикмети, які пояснюються не природою, а е наслідком когось певного випадку. Саме це маємо тут. В обох не лище однаковий колір волосся й очей, схожі риси обличчя* однакова будова тіла тощо, але й однаковий, своєрідний рубець на правій брові.

— Ну, це випадковість,— сказав лікар.

— Або майстерність,— додав старий.— Це ж ти робив Емменбергерові операцію на правій брові. Що ж там у нього булої*

— Рубець — то наслідок операції, яку доводиться робити при гострому фронтиті, — відповів Гунгертобель.— Розтин роблять на брові, щоб рубець був менше видний. Тоді, у випадку 8 Емменбергером, мені

це, мабуть, не дуже добре вдалося. Закон підлості тут, очевидно, зіграв свою неабияку роль, бо завжди я оперую вправно. Рубець вийшов більший, ніж це годиться робити доброму хірургові, і, крім того, після операції бракувало частини брови,— сказав він.

Комісар поцікавився, чи часто роблять такі операції.

— Ну, — відповів Гунгертобель, — часто — це не те слово. Лікарі намагаються не допускати прогресування гнійного фронтиту, щоб не було потреби негайного оперативного втручання.

— Бачиш,— сказав Берлах,— в тому й полягає загадковість: ця не дуже часта операція була зроблена і в Нееле, в нього теж бракує частини брови, в тому ж самому місці, як ось тут зазначено в протоколах: труп У

Гамбурзі було піддано детальній медичній експертизі. А чи був у Емменбергера на лівому передпліччі слід опіку завширшки з долоню?

— Чому ти про це питаєш? — здивувався Гунгертобель.— Справді, під час проведення хімічного досліду з Емменбергером трапився нещасний випадок.

— На трупі в Гамбурзі теж знайшли такий рубець,— задоволено сказав Берлах.— А чи є в Емменбергера ті прикмети ще й сьогодні? Дуже важливо було б це знати, але ти кажеш, що бачив його лише мимохідь. На жаль.

— Я бачив його останнього літа в Асконі,— відповів лікар,— тоді в нього були ще обидва рубці, це мені відразу впало в око. Емменбергер залишився таким, як був колись, він зробив мені кілька злих зауважень, зрештою, він ледве мене впізнав.

— Он як,— сказав комісар,— він ледве тебе впізнав. Бачиш, схожість така велика, що важко сказати, хто є хто. Нам доведеться повірити або в якусь рідкісну надзвичайну випадковість, або в чиюсь майстерність. Можливо, що схожість між обома була не такою вже й великою, як ми тепер уявляємо. Того, що здається схожим в офіційних документах і в паспорті, не досить, щоб так легко їх обох переплутати; однак якщо схожість виявляється ще й у таких випадкових прикметах, то шанс, що один чоловік може підмінити іншого, збільшується. /Майстерність невеликої операції та вправно підтасованого нещасного випадку були б тільки тоді доцільні, якби схожість треба було перетворити в ідентичність. Хоча в цій стадії розслідування ми можемо висловлювати лише припущення, але ти мусиш погодитися, що ця схожість робить нашу тезу більш імовірною.

— Чи немає якогось іншого знімка, крім надрукованого в часописі "Лайф"? — спитав Гунгертобель.

— Ось три фото гамбурзької кримінальної поліції,— відповів комісар, дістав із протоколів знімки й подав їх своєму другові.— На них знято покійника. /

— Не дуже тут щось і впізнаєш,— розчаровано сказав через деякий час Гунгертобель. Голос в нього тремтів.— Тут є, можливо, й велика схожість, авжеж, можу собі уявити, що мертвий Емменбергер мав би теж такий вигляд. А як саме Нееле заподіяв собі смерть?

Старий задумано, ніби чогось очікуючи, дивився на лікаря, який розгублено сидів у білому халаті біля його

ліжка й про все забув, про Берлахову пиятику й про пацієнтів, що на нього чекали.

— Синильною кислотою,— нарешті відповів комісар.— Як і більшість нацистів.

— Яким чином?

— Він розкусив капсулу й проковтнув її.

— Натщесерце?

— Таким був висновок експертизи.

— Отже, отрута подіяла негайно. А коли придивитися до цих знімків, то можна подумати, ніби Нееле перед смертю побачив щось жахливе.

Обидва трохи помовчали. Нарешті комісар мовив:

— Підемо далі, хоча смерть Нееле теж якась загадкова; та нам ще треба розібратися в інших підозрілих моментах.

— Не розумію, як ти можеш говорити про якісь інші підозрілі моменти,— сказав Гунгертобель, здивований і водночас пригнічений.— Це вже занадто.

— Та ні,— відказав Берлах.— Я маю на увазі минуле, коли ти був іще студентом. Згадаю про нього лиш побіжно. Це допоможе мені тим, що я матиму психологічну відправну точку для пояснень, чому Емменбергер при певних обставинах був би здатний на злочини, скоєні ним, як ми це припускаємо, у Штутгофі. Однак звернуся до іншого, важливішого факту: у мене тут під рукою деякі відомості з життя того, кого ми знаємо під прізвищем Нееле. Походження в нього якесь темне. Народився в 1890

році, тобто він на три роки молодший за Емменбергера. Берлінець. Батько — невідь-хто, мати — служниця, що покинула свого хлопця-безбатченка в діда з бабою, а сама кудись повіялася, згодом потрапила до виправного будинку, а тоді зовсім щезла. Дід працював на заводах Борзіга, був теж позашлюбною дитиною, в юнацькі роки перебрався з Баварії до Берліна. Бабуня — полька. Нееле ходив у народну школу, в чотирнадцятому році подався до війська, рік прослужив у піхоті, а тоді його перевели в санітари, зроблено було це за клопотанням якогось офіцера медичної служби. Тут у нього, здається, і прокинувся нездоланний потяг до медицини; його нагородили Залізним хрестом, бо він успішно робив складні операції. Після першої світової війни працював фельдшером у різних будинках для божевільних і в лікарнях, у вільний час готувався до екзаменів на атестат

зрілості, щоб мати можливість вчитися на лікаря, однак два рази провалювався: не склав екзаменів з класичних мов і з математики. Цей чоловік був здібний, здається, лише до медицини. Потім він став гомеопатом, зцілите-лем-шарлатаном, до якого зверталися люди з усіх верств населення, вступив у конфлікт із законом, на нього був накладений не вельми великий штраф, бо, як визнав суд, "його знання з медицини гідні подиву". За нього почали клопотатися, навіть заступалися газети. Та дарма. Згодом усе те заглухло. Він знову й знову брався за старе, та урядовці дивилися на нього крізь пальці. Він лікував людей у Сілезії, Вестфалії, в Баварії і в Гессені. І от через двадцять років настає велика зміна: у тридцять восьмому він складає екзамени на атестат зрілості. (У тридцять сьомому Емменбергер перебрався з Німеччини до Чілі). Успіхи Нееле з класичних мов і з математики були блискучі. В університеті спеціальним наказом його звільняють від занять, він блискуче, як і екзамени на атестат зрілості, складає випускний екзамен, одержує дрежавний диплом і на загальний подив влаштовується лікарем у концентраційний табір.

— Лишенько,— вигукнув Гунгертобель,— який ти з цього хочеш зробити висновок?

— Дуже простий,— відповів Берлах не без іронії,— вдаймося тепер до статей, які друкував Емменбергер у "Швейцарському медичному тижневику", надсилаючи їх із Чілі. І вони теж є фактом, яким ми не можемо знехтувати й повинні розслідувати. Ці статті з наукового погляду заслуговують на увагу. Хочу цьому вірити. Але в те, що вони написані людиною, яка начебто вирізнялася літературним хистом, як ти охарактеризував Емменбергера, я повірити не можу. Навряд чи можна висловлюватися більш неоковирно, ніж автор цих статей.

— Наукова праця — це зовсім не поезія,— заперечив лікар. — Кант, зрештою, теж незграбно писав.

— Дай спокій Кантові! — буркнув старий.— Він писав важкою мовою, але непогано. Однак автор цих статей із Чілі пише не лише важкою мовою, але й граматично неправильно. Той чоловік, здається, не розрізняє Давального відмінка від знахідного, що характерне бер-лінцям, які навіть замість "тебе" кажуть "тобі". Впадає в око й те, що він часто пише грецькі слова як латинські, ніби не має й уявлення про ці мови, так, наприклад, у п'ятнадцятому номері часопису за сорок другий рік чи то грецькою мовою, чи то латиною написано слово "гаст-роліз".

У палаті запала мертва тиша. На кілька хвилин.

А тоді Гунгертобель закурив свою "Літл роуз оф Суматра".

— Виходить, ти думаєш, ніби цю наукову працю написав Нееле? — спитав він нарешті.

— Не виключено,— спокійно відповів комісар.

— Не можу тобі нічим заперечити,— похнюпився лікар.

— Але нам треба знати міру,— сказав старий і закрив папку, що лежала в нього на покривалі.— Я довів тобі тільки ймовірність моїх тез.

Але ймовірне — це ще не дійсне. Коли я скажу, що завтра, ймовірно, йтиме дощ, то це ще не означає, що він неодмінно йтиме. У світі, де ми живемо, думка й істина — не ідентичні. Наскільки нам тоді було б легше, Самуелю. Між здогадом і дійсністю завжди стоїть авантюрність цього буття, і нам, бачиш, випало ще з нею позмагатися.

— Та це ж нерозумно,— простогнав Гунгертобель й безпорадно глянув на свого друга, що, й досі заклавши за голову руки, нерухомо лежав у своєму ліжку.

— Ти наражаєшся на страшну небезпеку, якщо підтвердяться твої здогади, бо Емменбергер — це сущий диявол! — сказав він.

— Я знаю,— кивнув комісар.

— Та це ж нерозумно,— повторив лікар іще раз, тихо, майже пошепки.

— Справедливість завжди розумна,— наполягав на своєму Берлах.— Зателефонуй про мене Емменбергерові. Хочу завтра туди поїхати.

— Напередодні Нового року? — Гунгертобель схопився з місця.

— Авжеж, — відповів старий,— у Щедрий вечір.— І очі в нього єхидно заблищали.— Ти приніс мені Еммен-бергерів трактат про астрологію?

— Звичайно,— промимрив лікар. Берлах засміявся.

— То дай його сюди, цікаво, що там написано про мою зірку. Можливо, я маю ще якийсь шанс.

ЩЕ ОДИН ВІДВІДУВАЧ

Надокучливий старий, який всю другу половину дня витратив на те, що старанно списав цілісінький аркуш паперу, а потім по телефону зв'язався з кантональним банком і нотаріусом, цей начебто байдужий, загадковий хворий, до якого дедалі з більшою осторогою заходили медсестри, у незворушному спокої, ніби велетенський павук, плів своє мереживо, впевнено пов'язуючи один кінець з іншим. Під вечір, одразу після того, як Гунгертобель повідомив, що напередодні Нового року він може переїхати до клініки "Зонненштайн", старого відвідав іще один гість, і ніхто не знав, чи прийшов той з власної волі, чи, може, комісар його покликав. На ньому висів незастебнутий дощовик, кишені якого були напхом набиті газетами. Під дощовиком виднівся подертий сірий костюм у коричневу смужку, з його кишень теж стирчали газети; брудна шия була обмотана засмальцьованим лимонно-жовтим шовковим шарфом, до лисої голови ніби прилип берет. Під кущастими бровами виблискували очі, грубий закарлючений ніс, був вочевидь завеликий для цього чоловіка, а рот під ним страшно запався, бо там не було жодного зуба. Він голосно щось сам до себе говорив, начебто якісь вірші, а поміж ними, ніби острівці на морі, виринали окремі слова, такі як: тролейбус, транспортна поліція — через які він, не знати чого, страшенно злостився. До такого жалюгідного вбрання аж ніяк не пасував елегантний чорний ціпок зі срібним держаком, що вже зовсім вийшов із моди, бо походив, очевидно, з іншого століття; тим ціпком чоловік розмахував де треба й де не треба. Вже біля головного входу він мало не наскочив на медсестру, вклонився їй, пишномовно вибачився, затинаючись, після цього кудись збочив і несподівано потрапив у пологове відділення, увірвався майже до родильного залу, де все йшло повним ходом, якийсь лікар нагнав його звідти, він спіткнувся, перечепившись за вазу з гвоздиками, яких там безліч стояло перед дверима; нарешті його завели в новий корпус (зловили ніби сполоханого звіра), однак, перш ніж він зайшов у палату до старого, між ногами в нього заплутався ціпок, вирвався, пролетів поковзом з півкоридора й ляснув у Двері, за якими лежав тяжкохворий.

— Ця транспортна поліція! — вигукнув гість, коли вже стояв, нарешті, біля Берлахового ліжка. ("Слава Богу",— подумала медсестра-

практикантка, що його супроводжувала).— І скрізь її повно-повнісінько. Все місто аж кишить від поліцейських-транспортників!

— Атож,— відповів обережний комісар, лагідно погоджуючись зі схвильованим відвідувачем,— така транспортна поліція тепер необхідна, Фортшіг. На транспорті повинен бути порядок, інакше матимемо ще більше жертв, ніж досі.

— Навести порядок у транспорті! — вигукнув Фортшіг писклявим голосом.— Гаразд. Це приємно чути. Але ж для цього не треба ніякої спеціальної транспортної поліції, для цього передовсім потрібно більше вірити в порядність людини. Увесь Берн перетворився у своєрідний табір поліцейських-транспортників, і не диво, що тут кожний, хто користується транспортбм, шаленіє. Але Берн був завжди похмурим кублом поліцейських, мерзенна диктатура здавна гніздилася в цьому місті. Ще Лессінг хотів написати трагедію про Берн, коли його сповістили про сумну смерть бідного Генці. Який жаль, що він її не написав! П'ятдесят років я живу вже в цьому кублі, яке зветься столицею, а про те, що значить для словесника ледь животіти в цьому сонному, оспалому місті (одержати тут можна хіба що літературний тижневик "Бунд"), я не хочу писати. Це жахливо, просто жахливо! П'ятдесят років заплющував я очі, коли ходив вулицями Берна, ще в дитячому візку я так робив, бо не хотів бачити це місто нещасть, де загинув мій батько, бувши ад'юнктом, а тепер, коли розплющую очі, іщгя бачу? Поліцейських-транспортників, скрізь поліцейських-транспортників.

— Фортшіг,— рішуче сказав старий,— нам треба поговорити зараз не про транспортну поліцію,— й він суворо глянув на нужденного чоловічка, що так занепав духом і тілом, а той уже сидів на стільці й, жалюгідно здригаючись, водив туди-сюди ^своїми великими совиними очима.

— Я навіть не знаю, що з вами сталося,— провадив далі старий.— До дідька, Фортшіг, у вас же є якийсь вихід, адже ви були справжнім молодчиною, а газета "Апфельшус" Ч яку ви видавали, була непогана, дарма що невеличка; але ж тепер ви її забиваєте такими зайвими

речами, як транспортна поліція, тролейбус, собаки, філателісти, кулькові ручки, радіопрогравачі, театральні

"Влучний постріл" (нім.).

плітки, трамвайні квитки, кінореклама, федеральна рада та гра в ясе *. Енергія й пафос, з якими ви нападаєте на такі речі,— у вас завжди все це відбувається так, як у драмі Шіллера "Вільгельм Телль",— гідні іншої, важливішої справи, Бог цьому свідок.

— Комісере,—крикнув відвідувач,—комісере! Не грішіть на письменника, на людину, що пише, яку весь час переслідують самі невдачі, бо вона змушена жити в Швейцарії, і — а це ще в десять разів гірше,— змушена жити з тої Швейцарії.

— Ну, ну,— спробував заспокоїти його Берлах, але Фортшіг шаленів дедалі дужче.

— Ну, ну! — крикнув він і схопився зі стільця, підбіг до вікна, тоді до дверей, і так гасав увесь час, ніби маятник. — Ну, ну, це легко сказати. А що це "ну, ну" міняє? Нічого! Ій-бо, нічого! Хай так, я став посміховиськом, майже таким, як наші Габакуке, Теобальде, Ойста-хе і Мустахе, чи як там вони ще воліють називатися, оті, що забивають шпальти наших любих нудних газет своїми пригодами, які їм довелося пережити із запонками, заміжніми жінками й лезами для самобрийок,— все це, звісно, під рискою, де друкуються розважальні матеріали; але хто нині не опустився нижче тієї риски в цій країні, де й досі пишуть вірші про шелестіння душі, коли валиться весь світ! Комісере, комісере, хоч як я намагався своєю друкарською машинкою створити собі буття, гідне людини, але не міг заробити навіть того, що заробляє звичайний сільський сірома, усі спроби одна за одною згинули, згинули одна за одною всі надії, найкращі драми, найпалкіші вірші, найшляхетніші оповідання! Картярські будинки, скрізь самі тільки картярські будинки! Швейцарія зробила з мене блазня, дивака, донкіхота, що воює з

вітряками й отарами овець. Тут треба обстоювати свободу й справедливість та інші ідеї, які пропонуються на вітчизняних ринках, і шанувати суспільство, що змушує тебе животіти злиденним життям ЗЛОДЮЖКИ й жебрака, як покладаєшся на розум, а не на гендель. Кожен прагне насолоджуватися життям, але не хоче віддати іншому навіть тисячної часточки від тої насолоди, ні крихти, ні дрібочки, і як колись в тисячолітній імперії знімали з запобіжника револьвер, тільки-но

1 Швейцарська гра в карти.

десь чулося слово "культура", так у нашій країні ставлять на запобіжник гаман із грішми.

— Фортшіг,— суворо сказав Берлах,— це добре, що ви заговорили про донкіхотів, це, власне кажучи, моя улюблена тема. Донкіхотами, очевидно, ми повинні бути всі, якщо в душі у нас збереглося хоч трохи людяності, а в голові — дрібка розуму. Але не треба боротися з вітряками, як той старий, убогий лицар у бляшаному об-ладунку, сьогодні, друже, нам треба виступити проти небезпечних велетнів: проти чудовиська, наймення якому — жорстокість і лукавство, та проти справжніх велетенських ящерів, що споконвіку мають мозок не більший від мозку горобця: усі ці страховидла живуть не в збірниках казок чи в нашій фантазії, а в реальному світі. Тож наше завдання — долати жорстокість у будь-якій формі та за будь-яких обставин. Але важливо й те, як саме ми боротимемося і чи стане нам для цього розуму. Боротьба зі злом не повинна перетворитися на гру з вогнем. Однак саме ви, Фортшіг, граєтеся з вогнем, бо нерозумно ведете справедливу боротьбу, ви — ніби той пожежник, що ллє у вогонь замість води олію. Коли читаєш нікчемну газетку, яку ви видаєте, то одразу виникає думка, що всю Швейцарію треба ліквідувати. Правда, в цій країні багато, дуже багато безладу, це я й на собі зазнав, тож, зрештою, і трохи посивів; але зразу всього зректися, ніби довкола нас содом і гоморра, це неправильно та й не зовсім ґречно. Ви ж поводитеся майже так, ніби соромитесь, що взагалі ще любите цю країну. Це мені не до вподоби, Фортшіг. Своєї любові не треба соромитись, бо любов до батьківщини була і є

благородною любов'ю, тільки вона мусить бути суворою й критичною, інакше то буде сліпа любов. Треба, мабуть, братися за віник і щітку, якщо побачив у батьківщини забруднені місця й плями, так само, як це зробив Геракл, очищаючи від гною Авгієві стайні — це, як на мене, найкращий з усіх дванадцяти його подвигів,— а зносити зразу весь дім — недоречно й нерозумно, бо в цьому бідному, зіпсованому світі важко збудувати новий дім, для цього потрібне не одне покоління, а якщо він, нарешті, вже й буде зведений, то не стане кращим за старий. Важливо, що можна говорити правду й що можна за неї боротися, а не відразу потрапляти до в'язниці Віцвіль. Такі речі в Швейцарії можливі, ми спокійно повинні в цьому зізнатися й маємо дякувати за те, що нам нема чого боятися якогось урядового чи федерального радника, хоч би як там ті радники звалися. Звичайно, дехто мусить ходити у лахмітті й жити як доведеться й де доведеться. Я згоден, що це — неподобство. Але ж справжній донкіхот пишається своїм вбогим обладунком. Боротьба з людською глупотою й егоїзмом споконвіку була важка і збиткова, пов'язана зі злиднями та зневагою, але це священна боротьба, й витримати її треба до кінця, не лементуючи, а з гідністю. Ви ж кричите, і добрим бернцям уже вуха болять від вашого лихослів'я про те, яка несправедлива до вас доля і як ви заклинаєте, щоб наступного разу хвіст комети перетворив наше давнє місто в руїни. Фортшіг, Фортшіг, ви обґрунтовуєте свою боротьбу дріб'язковими мотивами. Навіщо створювати в когось таке враження, ніби ви маєте на увазі лише хліб насущний, коли заводите мову про справедливість? Облиште свої злидні й свої зношені штани, які вам, власне, ще носити й носити, облиште, на ласку Божу, цю дріб'язкову війну нікчемними засобами, на світі йдеться про щось важливіше, ніж транспортна поліція.

Жалюгідна постать знову вмостилася на стільці, Фортшіг втяг свою довгу жовту шию й підібгав ноги. Берет упав під стілець, а лимонно-жовтий шарф журливо звисав чоловікові на запалі груди.

— Комісере,— сказав він плаксиво,— ви суворий зі мною, як Мойсей чи Ісайя з народом Ізраїлю, а я знаю, що ви. слушно кажете, але вже чотири дні я не їв нічого гарячого і не маю грошей навіть на цигарки.

— Хіба ви вже не харчуєтесь у Ляйбундгутів? — раптом зніяковівши, спитав старий і насупився.

— Я посперечався з пані Ляйбундгут про "Фауста" Гете. їй до вподоби друга частина, а мені — навпаки, перша. То вона мене вже більше й не запрошувала. А директор мені написав, що друга частина "Фауста" для його дружини — це святиня, і, на жаль, він нічого не може тепер для мене зробити,— проскімлив письменник.

Берлахові стало шкода бідолашного. Він подумав, що повівся з ним надто суворо, і, зніяковівши, нарешті буркнув, що дружина директора шоколадної фабрики не має нічого спільного з Гете.

— Кого ж тепер запрошують Ляйбундгути? — поцікавився він. — Знову тенісного тренера?

Ні, Бетцінгера,— тихенько відповів Фортшіг.

— То він принаймні кілька місяців кожного третього дня їстиме щось добре,— сказав трохи примирливо старий.— Він непоганий музикант. Правда, його музичні твори слухати важко, хоча до нестерпних шумів я звик іще в Константинополі. Але це вже з іншої галузі. Тільки відчуваю, що Бетцінгер незабаром посперечається з пані Ляйбундгут про Дев'яту симфонію Бетховена. А тоді вона знову запросить тенісного тренера. Такі, як він, духовно їм куди ближчі. А вас, Фортшіг, я хочу порекомендувати Гролльбахам з фірми готового одягу "Гролль-бах-Кюне", вони добре куховарять, хоча страви у них трохи жирні. Гадаю, вам буде там краще, ніж у Ляйбунд-гутів. Гролльбах до літератури байдужий, він не цікавиться ані "Фаустом", ані Гете.

— А дружина? — боязко спитав Фортшіг.

— Глуха, як тетеря,— заспокоїв його комісар.— Це щасливий випадок для вас, Форштіг. І візьміть собі маленьку коричневу сигару, що лежить

ось на столі. Це — "Літл роуз", доктор Гунгертобель навмисне її тут залишив, у цій палаті можете спокійно курити.

Фортшіг церемонно запалив собі "Літл роуз".

— А ви не бажаєте з'їздити на десять днів до Парижа? — спитав, ніби між іншим, старий.

— До Парижа?! — вигукнув чоловічок і схопився зі стільця.— З усією душею, якщо вона в мене є! До Парижа? Я ж поважаю французьку літературу, як ніхто інший! Наступним поїздом!

З несподіванки й радості Фортшігу забракло повітря. — П'ятсот франків та квиток для вас уже лежать у нотаріуса Бутца на Бундесгасе, — спокійно сказав Берлах.— Подорож вам піде на користь. Париж — гарне місто, найгарніше з усіх міст, за винятком Константинополя, а французи, здається мені, Фортшіг, французи — то найкращі й найкультурніші хлопці. Жоден справжній турок не йде з ними ні в яке порівняння.

— До Парижа, до Парижа! — жебонів бідолаха.

— Але насамперед ви мені потрібні для одної справи, вона вже в печінках мені сидить,— сказав Берлах й пильно глянув на чоловічка.— То жахлива справа.

— Злочин? — затремтів гість.

— Навпаки, треба злочин викрити,— відповів комісар.

Фортшіг повільно поклав сигару біля себе на попільницю.

— Те, що я маю зробити, небезпечно? — тихо спитав він, вирячивши очі.

— Ні,— відповів старий.— Ніякої небезпеки тут немає. Я й посилаю вас до Парижа, щоб усунути найменшу можливість небезпеки. Але ви повинні мене слухатися. Коли виходить наступний номер газети "Апфельшус"?

— Не знаю. Як матиму гроші.

— Коли ви зможете розіслати випуск? — спитав комісар.

— Хоч зараз.

Берлах поцікавився, чи Фортшіг сам робить газету.

— Сам. За допомогою друкарської машинки й. старого гектографа.

— У скількох примірниках?

— У сорока п'яти. Це ж зовсім маленька газета,— тихо почулося зі стільця.— Більше п'ятнадцяти примірників її зроду не передплачували.

Комісар на хвилину замислився.

— Наступний номер вашої газети повинен вийти величезним, як для неї тиражем. У триста примірників. Я сплачую вам увесь тираж. Нічого від вас не вимагаю, тільки написати певну статтю для цього номера газети; що ви схочете там надрукувати, то ваша справа. У цій статті піде мова про те, що я ось тут занотував (він простяг йому аркуш), але напишіть це у своєму стилі, Фортшіг, якнайкраще, так, як ви писали у добрі для вас часи. Більше, ніж я написав, вам не треба знати, навіть того, хто цей лікар, проти якого спрямовано цей памфлет. Нехай мої твердження вас

не бентежать, а що вони достовірні, можете мені повірити, за них я ручуся. У статті, яку ви розішлете в усі лікарні, буде тільки одна неправда, це те, власне, що ніби у ваших руках, Фортшіг, є докази ваших тверджень і що ви знаєте прізвище того лікаря. Це найнебезпечніше місце. Тож, віднісши газету на пошту, ви повинні негайно виїхати до Парижа. Ще тієї ж ночі.

— Я напишу й поїду,— запевнив письменник, тримаючи в руці аркуш паперу, який йому передав старий.

Він став зовсім іншою людиною й радісно застрибав з ноги на ногу.

— Про свою подорож не кажіть жодній людині,— звелів Берлах.

— Жодній людині. Жодній, жодній людині! — запевнив Фортшіг.

— Скільки коштуватиме випуск цього номера?

— Чотириста франків,—зажадав чоловічок, виблискуючи очима, гордий з того, що нарешті трохи розживеться.

Комісар кивнув.

— Гроші можете одержати у мого доброго Бутца. Якщо не гаятимете часу, то він вам видасть їх ще сьогодні, я з ним говорив по телефону. Тож ви поїдете відразу, тільки-но вийде газета? — спитав старий ще раз, відчувши раптом страшенне недовір'я.

— Відразу! — поклявся бідолаха й підняв догори три пальці.— Тієї ж самої ночі. До Парижа.

Фортшіг пішов, а старий іще довго не міг заспокоїтися. Письменник видався йому набагато ненадійнішим, ніж будь-коли. Він подумав, чи не

попросити Лютца простежити за Фортшігом. "Дурниці,— сказав він сам собі.— Вони ж мене звільнили. З Емменбергером я впораюся сам. Фортшіг напише статтю проти Емменбергера і відразу ж поїде, як обіцяв, тож нема чого мені так цим перейматися. Навіть Гунгертобелю не потрібно про це знати. Він ось-ось має прийти. От коли б він приніс сигару!"

БЕЗОДНЯ

І от комісар, вмостивши в автомашині під ноги кілька подушок, у п'ятницю, в останній день року, вже на доброму смерку дістався до міста Цюріха. Гунгертобель сам сидів за кермом, він тривожився за друга й тому їхав обережніше, ніж звичайно. Місто засяяло їм назустріч могутніми каскадами світла. Гунгертобель потрапив у щільний потік автомобілів, що з усіх боків вливалися у цю повінь світла, роз'їжджалися по провулках й розкривали свої нутрощі, з яких виходили чоловіки, жінки, всі жадібно чекаючи цієї ночі, кінця цього року, всі напоготові почати новий рік і жити далі. Старий сидів на задньому сидінні автомобіля нерухомо, загубившись у темряві маленького опуклого салону. Він попросив Гун-гертобеля не їхати найпрямішою дорогою, і нетерпляче вдивлявся у невпинний вир вулиць. Місто Цюріх йому не дуже подобалося, чотириста тисяч швейцарців на такому клаптику — це, він вважав, трохи забагато; Вокзальну вулицю, якою вони саме їхали, він ненавидів, однак під час цієї таємної подорожі до невідомої й загрозливої мети — подорожі за реальними фактами, як він казав Гунгертобелю — це місто його зачарувало. З матово-чорного неба спершу почав падати дощ, потім сніг, а тоді в сяйві ліхтарів дощ знову став прясти срібні нитки. Скрізь люди! З обох боків вулиці, за сніговою й дощовою завісою, пливли все нові й нові юрми людей. Трамваї були переповнені. За їхніми вікнами виникали обличчя, руки, що тримали газети, все це у срібному світлі виглядало фантастично, все пропливало, зникало в пітьмі. Вперше, відколи він хворів, Берлах думав про те, що час його вже минувся, що битву зі смертю, цю фатальну битву, він програв. Причина, яка так рішуче гнала його до Цюріха, ця, зіткана з такою енергією, однак випадково народжена в повільних хвилях недуги підозра здавалася йому

дріб'язковою й нікчемною: навіщо ж так побиватися, для чого, в ім'я чого? Йому дуже хотілося впасти в забуття, заснути нескінченним сном без марень і сновидінь. Гунгертобель в душі лаявся, відчував: старий позаду вже вгамувався,— і лікар докоряв собі за те, що погодився на таку авантюру. Безмежна гладінь нічного озера хвилювалася, воно немов линуло їм назустріч, автомобіль повільно плив через міст. Раптом де й узявся поліцейський-регулювальник, він, ніби автомат, механічно рухав руками й ногами. Берлах мимохідь подумав про Фортшіга (про бідолашного Фортшіга, який тепер у Берні, в брудній кімнаті на горищі, гарячково пише памфлет), потім знову занепав духом. Він відкинувся назад і заплющив очі. Марення і втоми він уже не міг здолати.

"Вмирають усі,— думав він,— кожному колись треба вмерти, коли прийде час, вмирають навіть міста, народи й континенти. Усі сконають — ось як треба сказати: сконають, а земля, як і раніше, обертатиметься навколо сонця, тією ж самою траєкторією, з непомітними відхиленнями, вперто й невблаганно, обертатиметься шалено й водночас спокійно, і так завжди, завжди. Яка різниця, чи ось це місто житиме, чи все —будинки, башти, оці вогні, людей,—закриє сіра, позбавлена життя водяна гладінь, а може, то свинцеві хвилі Мертвого моря, хвилі, які я бачив крізь темряву з дощу і снігу, коли ми їхали через місто?"

Йому зробилося холодно. Холоднеча всесвіту, ця страшенна крижана холоднеча з незвіданої далечини оповила його, залишивши після себе скороминучий слід, на хвилину, на вічність.

Він розплющив очі й знову втупився у вікно автомашини. Виринув і знову щез будинок драматичного театру. Старий побачив спереду свого друга; лікарів спокій, цей лагідний спокій благодійно вплинув на нього (він і не догадувався, що той почувався зле). Відчувши на собі подих небуття, комісар нараз прокинувся, посміливішав. Біля університету вони повернули праворуч, вулиця спиналася вгору, стала темнішою, один закрут закінчувався — починався інший. Старий вирішив — свідомо, все зваживши, незворушно: хай буде, що будеї

КАРЛИК

Гунгертобелів автомобіль зупинився в парку, який своїми ялинами — здалося Берлахові — непомітно зрісся з лісом, бо він міг лише здогадуватися, де було узлісся, що затуляло обрій. Тут, нагорі, падали лапаті чисті сніжинки; крізь завісу з цих сніжинок старий ледве роздивився довжелезний фасад лікарні. Яскраво освітлена брама, поблизу якої стояв автомобіль, була глибоко вбудована у фасад, обабіч брами виднілося по вікну, кожне майстерно заґратоване, й звідти, як гадав комісар, можна було спостерігати за під'їздом. Гунгертобель мовчки л запалив свою "Літл-роуз", вийшов з машини й зник у * брамі. Старий залишився сам. Він нахилився наперед і, наскільки дозволяла темрява, оглянув будинок. "Зоннен-штайн", — подумав він,— насправді". Сніг пішов густіше, жодне з багатьох вікон не світилося, тільки де-не-де крізь густий снігопад невиразно миготів якийсь вогник; білий, скляний, по-сучасному збудований комплекс лежав перед комісаром ніби мертвий. Старий занепокоївся, Гунгертобель, здавалося, не хотів повертатися; він глянув на годинник, однак не збігло, мабуть, ще й хвилини. "Я нервуюся", — подумав він, відхилився назад і майже заплющив очі.

Раптом крізь шибку автомобіля, на якій, збігаючи вниз, талий сніг залишав ззовні широкий слід, комісар помітив невеличку постать, що висіла на ґратах вікна ліворуч від під'їзду до лікарні. Спочатку він подумав, що побачив мавпу, але потім здивовано розпізнав, що то був карлик, отакий, якого іноді тримають в цирку для розваги публіки. Маленькі руки й ноги були голі, ними він, ніби мавпа, вхопився за грати, а величезну голову тим часом обернув дсгкомісара. Старезне, зморщене личко, ніби обвітрений, заросли мохом камінь, злякано вирячилося на Берлаха великими темними очима; страшенно почварене, зрите глибокими зморшками, воно, здавалося, було спотворене самою природою. Комісар нахилившсь уперед й притулився обличчям до мокрої шибки, щоб краще роздивитися, та карлик уже зник, плигнув задом наперед у кімнату, як кішка; тепер вікно було порожне й темне. Відтак повернувся Гунгертобель, за ним ішли дві сестри, білі-білісінькі через цю

невгамовну хуртовину. Лікар відчинив дверцята автомашини й злякався, побачивши бліде Берлахове обличчя.

— Що з тобою? — прошепотів він.

— Нічого,— відповів старий.— Мені треба ще звикнути до цієї новітньої споруди. Дійсність завжди трохи інакша, ніж її собі уявляєш.

Гунгертобель відчув, що старий чогось не домовляє, й недовірливо глянув на нього.

— Ну, пора,— знову прошепотів він.

— Чи ти бачив Емменбергера? — теж пошепки спитав комісар.

Гунгертобель відповів, що навіть говорив із ним.

— Не може бути сумніву, Гансе, це він. Я в Асконі не помилився.

Обидва помовчали. Біля машини чекали сестри, їм уже нетерпеливилося.

"Ми ганяємось за привидом,— подумав Гунгертобель.— Емменбергер — некривдний лікар, а ця лікарня— така, як і інші, тільки дорожча".

Ззаду в автомобілі, майже в непроглядній пітьмі, сц-Дів комісар, він добре знав, про що думав Гунгертобель.

— Коли він мене обстежить? — спитав він.

— Негайно,— відповів Гунгертобель. Лікар відчув, як пожвавішав старий.

— Тоді прощайся зі мною тут, Самуелю,— сказав Берлах,— ти не можеш прикидатись, а знати, що ми друзі, не повинен ніхто. Від цього першого допиту багато залежатиме.

— Допит? — здивувався Гунгертобель.

— А то що ж? — посміхаючись, відповів комісар.— Емменбергер обстежуватиме мене, а я його допитуватиму.

Вони потисли один одному руки.

Підійшли сестри. їх було вже чотири. Старого поклали на блискучу металеву каталку. Вкладаючись на неї, він ще побачив, як Гунгертобель віддав сестрам валізку. Тоді старий глянув угору, у чорну порожнечу, з якої ніби в тихенькому незбагненному танку опадали, спалахуючи у світлі, сніжинки, щоб на мить мокро й холодно доторкнутися до його обличчя.

"Сніг пролежить недовго",— подумав старий.

Каталку пропхали крізь під'їзд, здаля він ще почув, як рушила Гунгертобелева машина.

"Він поїхав, поїхав",— сказав старий тихенько сам до себе. Над головою в нього звелася біла, блискуча стеля, на ній через певні проміжки виблискували дзеркала, в яких він бачив себе розпластаним та безпорадним; без шуму, рівненько, котився візок таємничими коридорами, не чути було навіть ходи медсестер. На блискотливих стінах з обох боків чорніли наклеєні цифри, у стіну непомітно були вмонтовані двері, в одній із ніш тьмяно ви-днівся міцний голий торс якоїсь статуї. Берлаха знову поглинула лагідна і водночас жорстока атмосфера лікарні.

А позад себе він побачив червоне, товсте обличчя медсестри, що котила візок. ч

Старий знову заклав за голову руки.

— Тут є карлик? — спитав він літературною німецькою мовою, бо просив зареєструвати себе як швейцарця, що живе за кордоном.

Медсестра засміялася.

— Але ж, пане Крамер,— сказала вона,— як вам таке спало на думку?

Вона розмовляла літературною німецькою мовою з швейцарським акцентом, і з цього він міг зробити висновок, що вона — бернка. Хоча ця відповідь примусила його насторожитися, однак і в цьому було щось хороше. Він, принаймні, був тут серед бернців.

І він спитав:

— Як же вас звати, сестро?

— Мене звати сестра Клері.

— Ви з Берна, еге ж?

— Із Біглена, пане Крамер.

"її я зможу обробити",— подумав комісар, допит

Сестра вкотила Берлаха у скляну залу, що розкрила перед ним свої світлі лискучі нутрощі, так йому видалося на перший погляд, а тоді він помітив дві постаті; одна з них трохи сутула й сухорлява — попри

лікарський халат, видно було, що це світська людина,— в окулярах у товстій роговій оправі, яка проте не могла закрити рубець на правій брові,— доктор Фріц Емменбергер. Спочатку старий лиш мигцем глянув на лікаря; він більше приглядався до жінки, що стояла біля чоловіка, на якого впала його підозра. Жінки завжди цікавили комісара. Він розглядав її недовірливо. Як у щирого бернця, —"вчені" жінки викликали у нього відразу. Але ця жінка була вродлива, він мусив це визнати, а як старий холостяк він відчував до неї подвійну прихильність; вона була шляхетною, це одразу впадало в очі, надто скромно й поважно стояла в своєму білому лікарському халаті біля Емменбергера (який, зрештою, міг виявитися вбивцею), у порівнянні з ним вона була куди шляхетнішою, "її можна було б одразу поставити на п'єдестал",— з досадою подумав комісар.

— Вітаю вас,— сказав він бернським діалектом, забувши про літературну мову, якою тільки-но розмовляв із сестрою Клері.— Радий познайомитися з таким відомим лікарем.

— То ви розмовляєте й бернською говіркою,— відказав лікар теж діалектом.

— Хоч я й живу за кордоном,— буркнув старий,—' але, мабуть, ще можу говорити рідною мовою.

— Ну, це я вже помітив,— засміявся Емменбергер.— Добре володіння діалектом — це наче пароль для бернця.

"Гунгертобель має рацію,— подумав Берлах.— Він не Нееле. Берлінець зроду не спромігся б так розмовляти бернською говіркою".

Берлах знову глянув на жінку.

— Моя асистентка, пані доктор Марлок,— відрекомендував її лікар.

— Щиро радий познайомитися,— сухо сказав старий. А тоді несподівано, трохи повернувши до лікаря голову, спитав:—Чи ви жили в Німеччині, докторе Емменбергер?

— Багато років тому,— відповів лікар,— але в основному я жив у Сантьяго в Чілі.

Його обличчя не виказувало того, що він міг думати й чи схвилювало його це запитання.

— В Чілі, в Чілі,— мовив старий, а тоді знову повторив: — В Чілі, в Чілі.

Емменбергер запалив сигарету й підійшов до пульта управління; залу поглинула напівтемрява, лише над комісаром ледь-ледь світилася невеличка синя лампа. Видно було тільки операційний стіл і обличчя двох людей у білому, що стояли перед ним; старий помітив також, що зала закінчувалася вікном, крізь яке іззовні проривалися до нього далекі вогники. Червона цяточка сигарети, яку палив Емменбергер, рухалася вгору-вниз.

"У таких залах звичайно не палять,— промайнуло в комісаровій голові.— Я трохи таки вивів його з рівноваги".

— А де ж зупинився Гунгертобель? — спитав лікар.

— Його я відіслав,— пояснив Берлах.— Хочу, щоб ви обстежили мене без нього,

Лікар зсунув на лоб окуляри.

— Гадаю, що ми все-таки можемо довіряти докторові Гунгертобелю?

— Авжеж,— відповів Берлах.

— Ви — хворі, — провадив далі Емменбергер, — операція була небезпечна, й вона не завжди вдається. Гунгертобель сказав мені, що ви це все усвідомлюєте. Гаразд. Нам, лікарям, потрібні мужні пацієнти, яким можна сказати правду. Я щиро б радів, якби Гунгертобель був присутній при обстеженні, й дуже шкодую, що він вас послухався. Ми, медики, повинні співпрацювати, це — вимога науки.

Комісар відповів, що як колега він це добре розуміє. Емменбергер здивовано спитав, що хворий має на увазі. Наскільки йому відомо, пан Крамер— не лікар.

— Простісінька річ,— засміявся старий.— Ви виявляєте хворобу, а я — воєнних злочинців.

Емменбергер знову запалив сигарету.

— Для приватної особи то, мабуть, не зовсім безпечне заняття,— спокійно сказав він.

— Безперечно,— відповів Берлах,— і ось я саме в розпалі своїх розшуків захворів і попав до вас. Я вважаю невдачею, що лежу ось тут, у "Зонненштайні"; чи може, це — щастя?

Емменбергер відповів, що про перебіг хвороби він ще не може робити ніяких прогнозів. А Гунгертобель, здається, зробив не дуже оптимістичні висновки.

^— Ви ж мене ще не обстежували,— зауважив старий.— В цьому, власне, й причина того, чого я не хотів, аби при обстеженні був присутній наш славний Гунгертобель. Ми повинні бути неупереджені, якщо хочемо домогтися якогось успіху. А успіху ми хочемо домогтися: і ви, і я. Немає нічого гіршого, ніж створити собі уяву про злочинця чи й про хворобу ще до того, як вивчив запідозрюваного в його середовищі й ознайомився з його звичками.

— Слушна думка,— погодився лікар.— Хоча я нічого не розумію в криміналістиці, однак це не підлягає сумніву. Сподіваюсь, пане Крамер, що тепер, у "Зоннен-штайні", ви зможете трохи відпочити від своєї професії.

Потім він запалив третю сигарету й мовив:

— Думаю, що воєнним злочинцям ви дасте тут спокій.

Емменбергерова відповідь на хвилину насторожила старого. "Хто кого допитує?" — подумав він і глянув Емменбергерові в обличчя, в це обличчя, що у світлі єдиної лампи справляло враження маски з блискучими скельцями окулярів, за якими його очі, здавалося, були надто великі й глузливі.

— Любий докторе,— сказав старий,— ви ж не будете запевняти, ніби в якійсь країні немає хворих на рак.

— Але ж це не означає, що у Швейцарії є воєнні злочинці! — весело засміявся Емменбергер.

Старий допитливо глянув на лікаря.

— Те, що сталося в Німеччині, може статися в кожній країні, коли для цього створені певні умови. Ці умови можуть бути різні. Жодна людина не є винятком, жоден народ. Від одного єврея, якого в концентраційному таборі оперували без наркозу, я почув, докторе Емменбергер, що є лише одна різниця між людьми,— це різниця між катами й катованими. Однак я гадаю, що є ще різниця між спокушеними й тими, хто втримався від спокуси. Тож ми, швейцарці, ви і я, належимо до останніх, що є милістю, а не помилкою, як багато хто каже, тільки нам велено молитися: "І не введи нас в спокусу". А я потрапив до Швейцарії не для того, щоб взагалі шукати воєнних злочинців, а щоб вистежити одного воєнного злочинця, про якого я, правда, знаю небагато, бо бачив тільки його невиразне

фото. Але я хворий, докторе Емменбергер, і тепер моя гонитва кінчилася нічим, тож переслідуваний навіть не знає, що я вже натрапив був на його слід. Жалюгідний спектакль.

— Тоді у вас навряд чи є ще якийсь шанс знайти того, кого шукаєте, — байдуже відповів лікар, випустив поперед себе дим від сигарети, і над головою старого засвітилося тоненьке коло молочного кольору. Берлах побачив, як він зробив очима знак лікарці, і та подала йому шприц для ін'єкцій. На хвилину Емменбергер зник у темряві зали, потім, коли його вже знову було видно, він тримав у руках якийсь тюбик.

— Ваші шанси мізерні,— сказав він знову, набираючи у шприц якоїсь безбарвної рідини.

Але комісар заперечив:

— В мене є ще одна зброя. Візьмімо ваш метод, докторе. Ви приймаєте мене після того, як я в цей останній сумний день року крізь сніговій і дощ прибув із Берна до вашої лікарні, і для першого обстеження приймаєте мене одразу в операційній залі. Для чого ви це робите? То ж дивно, що мене запхали до зали, від якої пацієнта має пройняти жах. Ви це робите для того, щоб настрахати мене, бо моїм лікарем ви зможете бути лише тоді, коли візьмете наді мною гору, а я норовливий пацієнт, про це, очевидно, вам уже сказав Гунгертобель. То ви, мабуть, і зважилися на цю психічну атаку. Ви хочете взяти наді мною гору, щоб можна було мене лікувати, а це, власне, і є страх перед одним із засобів, який ви мусите застосувати. Так і в моїй клятій професії. У нас із вами однакові методи. Я можу боротися з тим, кого шукаю, тільки за допомогою страху.

Шприц у Емменбергеровій руці вже був націлений на старого.

— Ви — хитрий психолог, — посміхнувся лікар.— Правда, я хотів цією залою справити на вас сильне враження. Страх — то необхідний засіб.

Однак перш ніж я візьмуся за свою справу, послухаймо про вашу до кінця. Що ви збираєтесь робити далі? Я аж тремчу з цікавості. Переслідуваний не знає, що ви його переслідуєте, принаймні, це ваші власні слова.

— Він запідозрює, але точно не знає, а це ще небезпечніше для нього,— відповів Берлах.— Він знає, що я в Швейцарії й що я шукаю якогось воєнного злочинця. Він вгамовуватиме свою підозру й увесь час запевнятиме себе, що я шукаю когось іншого, а не його. Бо, майстерно провівши деякі заходи, він застрахував себе і, шукаючи порятунку, втік зі світу жахливих злочинів сюди, до Швейцарії, звичайно, під чужим прізвищем. Це — велика таємниця. Але в найтемніших закутках своєї душі він, очевидно, здогадується, що я шукаю саме його, а не когось іншого, саме його. Тож його проймає страх, тим більший страх, чим неймовірнішим йому здається, що я шукаю його, тоді як я, докторе, лежу в своєму ліжку в цій лікарні недужий, зовсім немічний. Він замовк.

Емменбергер здивовано, майже співчутливо глянув на нього, спокійно тримаючи в руці шприц.

— Маю великий сумнів щодо вашого успіху,— холодно сказав він.— Але бажаю вам щастя.

— Він сконає зі страху,— незворушно відповів старий.

Емменбергер повільно поклав шприц на маленький стіл із скла й металу, що стояв біля каталки. Ось він лежав, той шприц, підступний, гострий. Емменбергер стояв, нахилившись трохи вперед.

— Ви такої думки? — спитав нарешті.— І вірите в це? — Його вузенькі очі за окулярами майже непомітно примружилися. — Дивно, що сьогодні ще можна побачити такого, сповненого надій, оптиміста. Хід ваших думок сміливий, сподіваймося, що реальність ошукає вас не дуже. Було б прикро, якби наслідки ваших пошуків виявилися невтішними.— Це він

сказав тихенько, ніби трохи здивовано. Потім знову заглибився у темряву, і нараз операційну залу залило яскраве світло. Емменбергер стояв біля розподільного щита.

— Я вас пізніше обстежу, пане Крамер,— сказав він, усміхаючись.— У вас серйозна хвороба. Ви це знаєте. Підозра, що вона може привести до фатального кінця, ще є. У мене, на жаль, саме таке враження після нашої розмови. Відвертість за відвертість. Обстеження, власне кажучи, не буде легким, бо доведеться, напевне, провести хірургічне втручання. Але ми краще зробимо це після Нового року, чи не так? Не треба псувати гарного свята. Головне, що я насамперед узяв вас під опіку.

Берлах нічого не відповів. Емменбергер загасив сигарету.

— Туди к бісу! — вигукнув він.— Та я ж палив в операційній залі! Пан Крамер мене розхвилював. Вам треба було, пані, і його, і мене стримувати.

— Що воно таке? — спитав старий, коли лікарка дала йому дві червоні пілюлі.

— Це заспокійливі ліки,— пояснила вона.

Однак воду, яку вона йому подала, він випив з іще більшою відразою.

— Подзвоніть сестрі,— здалеку, від розподільного щита, наказав Емменбергер.

В дверях з'явилася сестра Клері. Вона видалася комісарові лагідним катом. "Кати — завжди лагідні",— подумав він.

— Яку палату ви підготували для пана Крамера? — спитав лікар.

— Сімдесят другу, пане,— відповіла сестра Клері.

— Дамо йому п'ятнадцяту палату,— сказав Емменбергер. — Там він буде у нас під надійним контролем.

Втома знову здолала комісара, її він відчув іще в Гунгертобелевій автомашині.

Коли сестра повезла старого назад у коридор, візок зробив різкий поворот. Тут Берлах, вириваючись іще раз із обіймів утоми, глянув в Емменбергерове обличчя.

Він побачив, що лікар уважно за ним спостерігає і весело всміхається.

Трясучись, ніби в пропасниці, старий упав на подушку.

ПАЛАТА

Коли він прокинувся (була ніч, близько пів на одинадцяту; проспав він, очевидно, години зо три), то лежав уже в кімнаті і тепер почав її розглядати здивовано й тривожно, однак із певним відчуттям задоволення: хо-ча він і ненавидів лікарняні палати, ця йому сподобалася, вона більш скидалася на робочий кабінет, на технічний клас, наскільки це йому вдалося побачити в голубому світлі настільної лампи, що горіла ліворуч від нього, проте кімната була холодна і непривітна. За ліжко, на якому він лежав — у нічній сорочці й добре накритий,— і досі правила та сама каталка, на якій його сюди завезли; він упізнав її відразу, хоча її зовнішній вигляд був трохи змінений.

— Тут практичні люди,— сказав старий упівголоса в нічну тишу. Світловим конусом лампи, що оберталася на всі боки, він "пройшовся" палатою, побачив штору, за якою, напевне, причаїлося вікно, на ній були вигап-товані химерні рослини й звірі, які спалахували у світлі. "Відразу видно, що я на полюванні",— сказав старий сам до себе.

Він знову ліг на подушку й обдумав усе, чого домігся. Цього було малувато, хоч свій план він здійснив. Тепер треба продовжити розпочате, щоб щільніше зіткати тенета. Потрібно діяти, але як саме діяти й за що зачепитися, він не знав.

Берлах натис на кнопку, що побачив на тумбочці. Ввійшла сестра Клері.

— О, наша медсестра з Біглена, що на залізничній лінії Бургдорф — Тун,— привітався з нею старий.— Бачте, як я знаю Швейцарію, я — швейцарець, але давно вже живу за кордоном.

— Слухаю вас, пане Крамер, що сталося? Нарешті прокинулися? — сказала вона, зіпершись круглими руками на стегна.

Старий знову глянув на ручний годинник.

— Зараз лише пів на одинадцяту.

— Ви голодні? — спитала вона.

— Ні, не голодний,— кволо відповів комісар.

— Бачите, ви не відчуваєте навіть голоду. Я покличу лікарку, адже ви з нею вже познайомилися. Вона зробить вам іще один укол,— відказала сестра.

— Пусте! — буркнув старий.— Мені ще не робили жодного уколу. Увімкніть краще лампу, що на стелі. Я хочу оглянути палату. Треба ж принаймні знати, де лежиш.

Все це його дуже дратувало.

Палату заповнило біле, але не сліпуче світло, про яке й не скажеш, звідкіля воно лине. Кімната в новому освітленні вималювалася ще виразніше. Вся стеля над хворим (це він з неприємністю помітив аж тепер) була суцільним дзеркалом. Бачити себе отак увесь час над собою, буде, очевидно, не дуже приємно. "Суцільна дзеркальна стеля, можна збожеволіти", — подумав він, жахнувшись кістяка, що вирячився на нього зверху, коли він туди глянув. Та він ще дужче жахнувся, коли збагнув, що то був він сам. "Дзеркало бреше,— подумав старий,— є такі дзеркала, які все спотворюють, я не міг так схуднути. Він знов оглянув палату, забувши, що поруч незворушно чекає сестра. Стіна ліворуч нього була із скла, а за ним виднілися оголені постаті, танцюючі чоловіки й жінки, повирізувані на сірій ґрунтовці хоча й чисто схематичними лініями, однак за всіма правилами пластики; а від правої зелено-сірої стіни поміж дверима і шторою над палатою крилом звисала Рембрандтова картина "В анатомці", здавалося, вона тут ні до чого, однак все тут було продумане, все зроблене так, аби надати палаті трохи фривольності, дарма що над дверима, в яких уже стояла сестра, йисів грубо витесаний з дерева чорний хрест.

— Ну, сестро,— сказав старий і досі дивуючись, що завдяки освітленню так змінилася вся палата; бо раніше він звернув увагу лише на штори, а танцюючих жінок і чоловіків, картини "В анатомці" і хреста він зовсім не бачив; однак сповнений тривогою, яку навіяв на нього весь цей невідомий світ, він мовив: — Ну, сестро, це дивна палата для лікарні, завдання якої повертати людям здоров'я, а не доводити їх до божевілля.

— Ми в "Зонненштайні",— відповіла сестра Клері й склала на животі руки.— Ми задовольняємо всі бажання,— базікала вона далі, сяючи своєю порядністю,— най-скромніші й будь-які. Слово честі, якщо вам не подобається картина "В анатомці", то прошу. Ви можете одержати "Народження Венери" Боттічеллі або щось Пікассо.

— Тоді вже хай буде краще "Лицар, Смерть і Сатана",— сказав комісар.

Сестра Клері вийняла записника. "Лицар, Смерть і Сатана",— занотувала собі.

— Завтра її вам змонтують. Гарна буде картина для палати смертників. Вітаю вас. Ви маєте добрий смак.

— А мені здається,— відповів старий, дивуючись брутальності сестри Клері,— що мої справи не такі вже й кепські.

Сестра Клері поважно похитала своєю червоною великою головою.

— Кепські,— рішуче заперечила вона.— Тут лише вмирають. Виключно всі. Я Ще нікого не бачила, хто б вийшов з третього відділу живим. А ви теж у третьому відділі, і тут уже нічим не зарадиш. Кожному треба колись вмерти. Ось почитайте, що я про це написала. Вийшло це в друкарні Ліхті у Валкрінгені.

Сестра вийняла з-за пазухи невеличку брошурку й поклала її старому на ліжко. "Клері Глаубер. Смерть як мета й доцільність нашого життя. Практичний посібник".

— Чи не покликати лікарку? — спитала вона тріумфуючим тоном.

— Ні,—відповів комісар, й досі тримаючи в руках "Мету й доцільність нашого життя". — Вона мені не потрібна. Але я хотів би, щоб розсунули штори. И відчинили вікно.

Розсунулися штори, погасло світло.

Старий вимкнув і настільну лампу.

Дебела постать сестри Клері зникла в освітленому прямокутнику дверей, однак, перш ніж вони зачинилися, комісар гукнув:

, — Сестро, ще одне! Ви досить відверто відповідаєте на всі запитання, скажіть мені ще раз правду: чи є в цьому будинку карлик?

— Звичайно,— почувся брутальний голос із прямокутника.— Ви ж його бачили.

І тоді двері зачинилися.

"Безглуздя,— подумав він.— Я вийду з третього відділу живий. Тут немає нічого складного. Я зателефоную Гунгертобелю. Скажу: я надто хворий, аби затівати щось розумне проти Емменбергера. Завтра повертаюся до Са-лема".

Він не боявся й не соромився зізнатися в цьому.

Надворі стояла ніч, і його сповила темрява палати.

"Колись же мають задзвонити дзвони,— подумав він,— цюріхські дзвони, вони сповіщатимуть про початок Нового року".

Десь пробило дванадцяту.

Старий чекав.

Десь озвалися інші дзиґарі, вони теж пробили дванадцять нещадних ударів. Удар за ударом, ніби удари молота у металеві ворота.

А тоді жодного звука, не чути навіть бодай далеких вигуків щасливої людської юрби.

Новий рік прийшов мовчки.

"Світ вимер,— подумав комісар, а тоді знову: — Світ вимер. Світ вимер".

Він відчув, що чоло йому зросив холодний піт, краплини повільно котились уздовж його скронь. Він розплющив очі. Лежав нерухомо. Сумирно.

До нього здалека долинуло ще дванадцять ударів, що пролунали над пустельним містом. Тоді йому здалося, ніби він тоне, ніби його поглинає якесь безкрайнє море, непроглядна пітьма.

Прокинувся він удосвіта, в ранкових сутінках нового дня.

"Вони не сповістили про початок Нового року", — думалося йому раз у раз.

У палаті було моторошніше, ніж учора.

Довго вдивлявся він у світанок, що тільки-но народжувався, у ці зелено-сірі тіні, які почали зникати, аж поки зрозумів.

Вікно було заґратоване.

ДОКТОР МАРЛОК

"Та він уже прокинувся",— сказав хтось за дверима про комісара, що втупився в заґратоване вікно. В палату, яку дедалі більше заповнював примарний, туманний ранок, зайшла стара жінка в білому лікарському халаті з в'ялим, обрезклим обличчям, і Берлах ледве розпізнав лікарку, яку він бачив поруч із Емменбергером в операційній залі. Сіпнувшись від огиди, він втомлено дивився на неї. Не звертаючи уваги на комісара, вона відгорнула спідницю й через панчоху зробила собі в стегно укол, а тоді випросталася, вийняла ручне люстерко й підфарбувалася. За цією процедурою старий стежив, ніби заворожений. Для жінки, здавалося, він

просто не існував. Риси її обличчя позбулися огидності й знову приваблювали колишньою свіжістю й виразністю. Тепер у палаті, нерухомо спершись на одвірок, стояла жінка, краса якої впала йому в око, тільки-но він прибув до лікарні.

— Я розумію,— сказав неквапом старий, звільняючись від свого заціпеніння, проте ще виснажений і спантеличений.— Морфій.

— Авжеж,— сказала вона.— У цьому світі потрібні такі речі... комісаре Берлах.

Старий крізь вікно дивився в ранок, що вже спохмурнів. Бо надворі лив дощ, змішувався зі снігом, який, оче-видно, зостався ще з ночі. Потім тихенько, ніби між ін-щим, він сказав:

Ви знаєте, хто я.

Тоді знову втупився у вікно.

— Ми знаємо, хто ви,— підтвердила лікарка. Вона й досі спиралась об одвірок, встромивши обидві руки в кишені халата.

— А як ви про це довідалися? — спитав комісар, хоча, власне, це його зовсім не цікавило.

Вона кинула йому на ліжко газету. Це був "Бунд".

На першій сторінці було його фото, як одразу визначив старий — знімок, зроблений навесні, коли він іще палив бразільські сигари "Ормонд-бразіл", а під знімком стояло: комісар міської поліції Берна, Ганс Берлах, пішов на пенсію.

— Звичайно,— буркнув комісар.

Потім глянув спантеличено й сердито на газету вдруге, бо в очі йому впала дата випуску. Вперше він втратив самовладання.

— Дата! — крикнув він захриплим голосом.— Дата, лікарко! Дата виходу газети!!

— І що ж? — спитала вона з незворушним виразом обличчя.

— Вже п'яте січня,— ледве переводячи подих, розпачливо сказав комісар. Аж тепер він збагнув, чого він не чув новорічних дзвонів і чого минула ніч була така страшна.

— А ви чекали якоїсь іншої дати? — єхидно і явно з цікавістю спитала вона, звівши трохи догори брови.

Він крикнув:

— Що ви зі мною зробили?

Комісар спробував був підвестися, але немічно упав на постіль.

Ще кілька разів змайнули в повітрі його руки, а далі він знову лежав нерухомо.

Лікарка вийняла портсигар і взяла звідти сигарету. Здавалося, все це їй було байдуже. ✓

— Я не хочу, щоб у моїй палаті палили,— сказав Берлах тихо, але рішуче.

— Вікно заґратоване,— відповіла лікарка й головою показала туди,— де за залізними гратами лив дощ.— Навряд чи ви можете тут щось наказувати.

Тоді вона обернулася до старого й стояла тепер перед його ліжком, засунувши руки в кишені халата.

— Інсулін,— пояснила вона, спогорда глянувши на нього. — Шеф провів з вами інсулінотерапію. Це його метод.

Вона засміялася.

— Чи не хочете ви його заарештувати?

— Емменбергер убив одного німецького лікаря на прізвище Нееле, до того ж він оперував людей без наркозу,— холодно сказав Берлах. Він відчував, що мусить схилити лікарку на свій бік.

Він рішуче зважився іти на все.'

— Він іще багато чого наробив, наш доктор,— відказала лікарка.

— Ви це знаєте?!

— Звичайно.

— Ви знаєте, що Емменбергер під прізвищем Нееле був табірним лікарем у Штутгофі? — гарячково спитав комісар.

— Звичайно.

— Ви також визнаєте, що він убив Нееле?

— А чому б ні?

Отак зненацька Берлах знайшов підтвердження своїй підозрі, цій жахливій, начебто безглуздій підозрі, яку він вичитав із старої

фотокартки та з того, як зблід Гунгертобель, і яку всі ці нескінченні дні він носив із собою, ніби страшний тягар. Він стомлено поглянув на вікно. По ґратах раз у раз скочувалися сріблясті краплини води. Як він прагнув дожити до тієї миті, коли з'ясує цю справу! Так він прагнув хіба що спокою.

— Коли ви все знаєте,— сказав він,— то теж винні у злочинах.

Голос його звучав стомлено й скорботно.

Лікарка мовчала і так пильно дивилася на нього, що її мовчання збентежило його. Вона закасала собі правий рукав. На передпліччі, глибоко в тілі, виднівся випалений номер, як у худобини.

— Може, мені ще й спину вам показати? — спитала вона.

— Ви були в концентраційному таборі? — приголомшено вигукнув комісар, утупився в лікарку і, спершись на праву руку, з зусиллям трохи підвівся.

— Едіт Марлок, в'язень 4466 табору смерті Штутгоф, Що біля Данціга.

Голос її лунав холодно й ледве чутно. Старий знову повалився на подушки. Він кляв свою хворобу, свою немічність і безпорадність.

— Я була комуністкою,— сказала вона й обсмикнула рукав.

— А як же ви змогли вижити в таборі?

— Простісінька річ,— відповіла вона й так байдуже витримала його погляд, ніби вже ніщо не могло її схвилювати, жодне людське почуття й

жодна доля, хоч би яка вона була жахлива. — Я стала Емменбергеровою коханкою.

— Та це неможливо,— вихопилось у комісара. Вона здивовано глянула на нього.

— Кат змилувався над сукою, що майже конала,— садзала вона нарешті.— Шанс стати коханкою лікаря СС у таборі Штутгоф випадав небагатьом жінкам. Кожен шлях до порятунку добрий. Тепер ви теж усе спробуєте, аби тільки вибратись із "Зонненштайна".

Він тремтів, ніби в лихоманці, але втретє спробував підвестися.

— Ви й тепер його коханка?

— Звичайно. Чому б ні?

— Та ви ж нездатні на таке. Емменбергер — чудовисько.— кричав Берлах.— Ви ж були комуністкою, ви ж мали якісь переконання!

— Авжеж, мала,— сказала вона спокійно.— Я була переконана, що оцю жалюгідну штуку із каменю й глини, яка обертається навколо сонця, оцю нашу землю, треба любити, що наш обов'язок — в ім'я Розуму допомогти людству вибратися із злиднів і звільнитися від експлуатації. Моя віра не була пустою фразою. А коли владу захопив маляр поштових листівок, отой із кумедними вусиками й химерним чубчиком, як це пишуть у спеціальній літературі про злочини,— якими він відразу почав займатися, я утекла в країну, в яку вірила, як і всі комуністи. Я втекла до нашої доброчесної матінки, до гідної пошани Радянської країни. О, в мене були переконання, і я протиставляла їх усьому світові. Мене, як і вас, комісаре, сповнювала рішучість боротися зі злом до останнього подиху життя.

— Ми не маємо права відступатися від цієї боротьби,— тихо заперечив їй Берлах, який вже знову, дубіючи з холоду, лежав у подушках.

— Тоді, будьте ласкаві, погляньте у дзеркало, що он угорі над вами,— наказала вона.

— Я вже бачив,— відповів старий, боязко відвертаючи погляд від стелі.

Вона засміялася.

— Гарний кістяк шкірить вам зуби, еге ж?! А ще вдав із себе комісара кримінальної поліції міста Берна! Наша теза про боротьбу зі злом, яка не повинна припинятися ніколи, ні за яких обставин й ні за яких умов, слушна хіба що в безповітряному просторі або, що власне, одне і те ж, на письмовому столі; однак не на планеті, якою ми шалено летимо крізь всесвіт, ніби відьми на мітлі. Віра моя була велика, настільки велика, що я не впала у розпач, коли зіткнулась із злиденним життям російського народу, з відчаєм цієї великої країни, яка, здавалося, не здатна була виправдувати будь-яке насильство й обожнювала лише свободу духу. Коли росіяни поганяли мене по своїх тюрмах, не знати навіщо переводячи з одного табору до іншого, без суду й слідства, я ще не мала сумніву, що й без цього не обійтися у великому задумі історії. Коли було підписано той горезвісний пакт, який уклали пан Сталін із паном Птлером, я усвідомлювала його необхідність, бо йшлося ж про те, щоб зберегти велику батьківщину комунізму. Та коли якось уранці після кількатижневих поневірянь у холодному вагоні, де звичайно возять худобу (мене везли з Сибіру) російські солдати серед зими сорокового року перегнали мене разом із багатьма обідраними людьми через хиткий дерев'яний міст, під яким, несучи з собою крижини і дерево, мляво текла брудна ріка, й коли нас на тому березі зустріли чорні постаті СС, що виринули з ранкового туману, я збагнула те зрадництво, яке чинилося, не лише стосовно нас, Богом забутих нещасних сіром, що тепер уже пленталися у напрямку Штутгофа, ні, але й щодо ідеї самого комунізму,

який може мати одну-єдину мету, якщо він заодно з ідеєю любові до ближнього й людяності. Але тепер я вже перейшла через міст, комісаре, назавжди перейшла через, той чорний, хиткий місток, під яким тече Буг (так зветься той Стікс). Тепер я знаю, як створена людина — з нею можна робити все, що тільки заманеться якомусь володареві чи якомусь Емменберге-рові на догоду своїм примхам і своїм теоріям; з уст людини можна вибити будь-яке зізнання, бо людська воля обмежена, а кількість тортур безмежна. Покинь надію всяк, хто сюди входить! Я покинула надію. Бо немає сенсу боронитися й боротися за кращий світ. Людина сама накликає на себе пекло, плекає його в своїх думках і втілює своїми вчинками. Скрізь одне й те ж саме, У Штутгофі й ось тут у "Зонненштайні", одна й та сама моторошна мелодія, що похмурими акордами лунає з безодні людської душі. Якщо табір під Данцігом був пеклом для євреїв, християн і комуністів, то ось ця лікарня, посеред славного Цюріха, це пекло для багатіїв.

— Що ви хочете цим сказати? Дивно чути від вас такі слова,— мовив Берлах, уважно спостерігаючи за лікаркою, яка водночас ніби й зачаровувала його, й лякала.

— А ви допитливий,— сказала вона,— й, здається, пишаєтесь цим. Ви зважилися забратись у лисячу нору, з якої немає виходу. Не розраховуйте на мене. Люди мені байдужі, в тому числі й Емменбергер, дарма що він мій коханець.

ПЕКЛО ДЛЯ БАГАТІЇВ

— Чому,— почала вона знову,— заради цього загубленого світу, комісаре, ви не вдовольнилися своїми щоденними крадіжками, і навіщо вам було забиратися у "Зонненштайн", де вам нема чого шукати? Тільки відставна поліційна нишпорка прагне чогось більшого, чи не так?

І лікарка засміялася.

— Несправедливість треба шукати там, де її можна знайти,— відповів старий.— Закон є закон!

— Я бачу, ви любите математику,— відказала вона й запалила собі нову сигарету. Вона все ще стояла біля його ліжка, не так, як наближаються до постелі хворого — обережно й нерішуче, а так, як чатують злочинця, який уже однією ногою стоїть в могилі й смерть якого визнана справедливою й бажаною, бо вона кладе край марному існуванню.— Я собі відразу подумала, що ви належите до тих диваків, які заприсяглися на вірність математиці. Закон є закон. Ікс дорівнює іксу. Найважливіший вислів з усіх, які будь-коли здіймались у завжди закривавлене, завжди затьмарене небо над нами,— сміялася вона.— Ніби є якийсь присуд над людьми, згідно з яким беззастережно можна діяти, утверджуючи владу одної людини над іншою! Закон — це не закон, а влада, цей вислів панує над землею, де ми конаємо. Ніщо в цьому світі не існує само по собі, усе брехня. Якщо ми кажемо "закон", то маємо на увазі "владу", говоримо слово "влада", то вже думаємо про багатство, якщо ж дориваємося до багатства, то сподіваємося, що нам закон неписаний. Закон — це вседозволеність, за-

кон — ue багатство, закон — це гармати, трести, партії; хоч би що ми казали, в нелогічності нас не звинуватиш, тож і сама теза, що закон є закон, брехлива. Математика бреше, розум, інтелект, мистецтво — всі вони брешуть. Що ж ви хочете, комісаре? Нас, не питаючи, висаджують на якусь крихку крижину, й ми не знаємо навіть, навіщо; ми вдивляємося у всесвіт, в цю жахливу порожнечу й жахливу повню — яке марнотратство! Або мчимося назустріч далеким катаклізмам, які колись мають відбутися і в нас — оце єдине, що ми знаємо. Так і живемо, щоб вмерти, так дихаємо й розмовляємо, так любимо й народжуємо дітей, а вони нам — онуків, щоб разом із тими, кого ми любимо, кого виносили в своїй утробі, перетворитися в падло й розпастися на збайдужілі, мертві елементи, з яких ми складаємося. Гру закінчено, карти перемішано й прибрано, c'est ça 1. У нас немає нічого іншого, крім тієї дрейфуючої крижини з льоду й бруду, за яку ми чіпляємося, то ми й гадаємо, що наше єдине життя — ця швидкоплинна мить у порівнянні з веселкою, що

сп'ялася вгору над бризками й випарами безодні — буде щасливе, що нам будуть даровані всі багатства землі, бодай хоч на той короткий час, коли вона ще носитиме нас, земля, той єдиний, хоч і вбогий наш скарб, виділений нам у тимчасове користування. Але це не так й ніколи не буде так, а злочин, комісаре, не в тому, що воно не так, що є бідність і злидні, а в тому, що є бідні й багаті, що на кораблі, в якому ми всі тонемо, поруч із загальними трюмами для бідноти ще є каюти для можновладців і багатіїв. Ми знаємо; всім судилося померти, та це не має ніякого значення. Смерть є смерть.

0 ця блазнівська математика! Одна річ — смерть бідноти, а зовсім інша — смерть багатіїв та можновладців,

1 в світі, що стоїть між ними, відбувається та кривава трагікомедія між слабким та могутнім. Бідний вмирає так, як і жив,— на мішку в підвалі, на подертому матраці, це в кращому випадку, а в ще кращому — на кривавому полі бою; багатій помирає інакше. Він жив у розкошах, у розкошах хоче й вмерти, він освічений і, здихаючи, плеще в долоні: нумо оплески, друзі мої, спектакль закінчився! Все життя його було позою, смерть — фразою, похорон — рекламою, а все це вкупі — гендлярством. C'est ça. Якби я могла повести вас по цій лікарні,

1 Оце й усе (фр.).

комісаре, по цьому "Зонненштайну", який зробив з мене те, чим я стала тепер,— ані жінкою, ані чоловіком, а лише купою м'яса, що споживає дедалі більші порції морфію, аби кепкувати з цього світу, який того заслуговує, то я б вам, відставному, пропащому поліцейському показала, я к вмирають багатії. Я б відчинила вам розкішні лікарняні палати, часом вульгарні, часом вишукані, де вони гниють, ці блискотливі клітини втіхи і мук, сваволі і злочинів.

Берлах нічого не відповів. Одвернувши обличчя, він лежав, хворий і нерухомий.

Лікарка нахилилася до нього.

— Я б назвала вам,— безжалісно провадила вона далі,— прізвища тих, що сконали тут або конають, уславлені прізвища політичних діячів, банкірів, промисловців, коханок і вдів, а також тих невідомих спекулянтів, що однією махінацією, яка їм нічого не коштує, заробляють мільйони, які коштують нам усе. Отож вони й вмирають у цій лікарні. Часом відмирання свого тіла вони коментують блюзнірськими жартами, часом стають дибки й проклинають на всі заставки свою долю, що, бач, вони мають усе й мусять проте вмирати, або, лементуючи на всю палату, вистелену парчею і шовком, бридко моляться, щоб Бог не змушував їх міняти земне блаженство на блаженство в раю. Емменбергер дає їм усе, й вони ненажерливо беруть те, що він їм пропонує; але їм потрібно більше, їм потрібна надія: і це він їм дає. Однак віра, з якою вони дивляться на нього, це віра в диявола, а надія, яку він їм дарує,— це пекло. Вони зреклися свого Бога й знайшли собі нового. Хворі, у захваті від цього лікаря, добровільно йдуть на тортури, щоб прожити ще кілька днів, на кілька хвилин довше (як вони сподіваються), щоб не розлучатися з тим, що вони люблять більше, ніж небо і пекло, більше, ніж всі блаженства й кару господню,— з ніччю й землею, які їм позичила на час оця влада. Шеф і тут оперує без наркозу. Все, що Емменбергер робив у Штутгофі, у тому сірому, похмурому барачному місті, розташованому на рівнині біля Данціга, це він робить і тут, у центрі Швейцарії, у центрі Цюріха, й ніхто його не чіпає: ні поліція, ні закони цієї країни, ба навіть він робить це в ім'я науки й людяності; він впевнено дає людям те, чого вони від нього хочуть: мук, самих тільки мук.

— Ні,— вигукнув Берлах.— Ні! Цю людину треба

8НИЩИТИ!

— Тоді вам доведеться знищити й гуманність,— відповіла вона.

Він знову захриплим голосом розпачливо крикнув "НІ!" й через силу сів.

—— Ні, ні! — вирвалося в нього з вуст, однак чувся тільки шепіт.

Тоді лікарка недбало доторкнулася до його правого плеча, й він безпорадно впав знову.

— Ні, ні! — хрипів він у подушках.

— Ви, блазню!—засміялася лікарка.— Що ви хочете сказати своїм "Ні, ні"? Я родом із чорних районів, де добувають вугілля, іще там я сказала своє "Ні!" цьому світові, сповненому злиднів і визиску, й почала працювати: в партії, у вечірніх школах, згодом в університеті, й дедалі рішучою й наполегливішою ставала моя партійна робота. Я вчилася й працювала в ім'я свого "Ні!", але тепер, комісаре, тепер, коли цього туманного ранку, повного снігу і дощу, я стою ось тут перед вами у своєму лікарському халаті, то знаю: це "Ні!" стало безглуздям, бо Земля надто стара, щоб зло перетворилося в добро; добро й зло сплелися в одне ціле у ту забуту шлюбну ніч неба й пекла, щоб народити людство, сплелися, аби колись розлучитись і сказати: це від добра, а те від зла, це веде до доброго, а те — до злого. Надто пізно! Ми вже не усвідомлюємо, що робимо, який наслідок потягне за собою наша слухняність чи наш протест, який визиск, який злочин пов'язані з цими плодами, що ми їмо, з цим хлібом і молоком, що ми даємо своїм дітям. Ми вбиваємо, не бачачи жертви й нічого не знаючи про неї, і нас вбивають, а вбивця навіть не знає про це. Надто пізно! Спокуса цього буття була завелика, а людина замала для милості, яка полягає в тому, щоб жити, а надто не перетворюватися в ніщо. І ось ми смертельно хворі, всі наші діяння знищує рак. Світ гниє, комісаре, він розкладається, немов овоч у недбалому сховку. Чого ж ми ще хочемо! Землю вже не можна перетворити на рай, той пекельний потік лави, який ми накликали на себе у розпусні дні наших перемог, нашої слави й нашого багатства і який нині осяває нашу ніч, вже не можна загнати назад у кратер, звідки він вирвався. Тільки ще в своїх снах ми можемо побачити те, що

втратили, у блискотливих картинках ілюзій, які ми викликаємо за допомогою морфію. Так

і я роблю, Едіт Марлок, тридцятичотирьохрічна жінка, і безбарвна рідина, яку я ввожу собі під шкіру вдень дає мені мужність глузувати, а вночі навіває мені гарні сни і водночас нагадує про злочини, яких вимагають від мене; вона дає мені можливість бодай у швидкоплинному маренні мати те, чого вже немає: цей світ таким, яким створив його Бог. C'est ça. Емменбергер, ваш земляк, цей бернець, знає і людей, і для чого їх можна використати. Він застосовує свої нещадні щупальця там, де ми най-слабкіші: в нашій вічній розгубленості перед смертю.

— Ідіть уже,— прошепотів він,— ідіть уже! Лікарка засміялась. Тоді підвелася, гарна, горда, не-

приступйа.

— Ви Хочете подолати зло і боїтеся мого "C'est ça",— сказала вон?. І знову почала підфарбовуватись і підпудрюватись, прихилившись до дверей, над якими безглуздо й самотньо висів старий дерев'яний хрест.

— Ви жахаєтеся навіть маленької, тисячу разів спаплюженої, збезчещеної служниці цього світу. Як же ви подолаєте його, самого князя пітьми, Емменбергера?

А тоді вона кинула старому на ліжко газету й коричневий конверт.

— Почитайте пошту, добродію. Мабуть, ви здивуєтеся з того, чого наробили своїм бажанням добра!

Лікарка пішла, а старий іще довго лежав нерухомо, його підозра підтвердилася, однак це не принесло йому задоволення, а нагнало жаху. Він усе гаразд розрахував, але діяв, як тепер йому спало на думку, неправильно. Надто вже він відчував свою немічність. Він згаяв цілих шість днів, і протягом тих шести жахливих днів, які він пролежав непритомний, Емменбергер знав, хто натрапив на його слід, та завдав удару.

Потім, коли вже прийшла з кавою і булочкою сестра Клері, він з її допомогою трохи підвівся, вперто випив і з'їв принесене; хоча й зробив це, тамуючи недовір'я, однак вирішив збороти свою кволість і почати наступ.

— Сестро Клері,— сказав він,— я з поліції, й, можливо, було б добре, якби ми з вами порозумілися.

— Я знаю, комісаре Берлах,— владно, з погрозою відповіла сестра, стоячи біля його ліжка.

— Ви знаєте моє прізвище й, виходить, у курсі справи,— провадив далі здивований Берлах,— тоді, очевидно, знаєте також, навіщо я тут?

— Ви хочете заарештувати нашого шефа,— сказала вона, спогорда дивлячись на старого.

Шефа,— кивнув комісар.— То ж ви, мабуть, знаєте, що ваш шеф у концтаборі Штутгоф у Німеччині замордував багато людей?

т— Мій шеф виправився,— гордо відповіла сестра Клері Глаубер із Біглена.— Йому відпущено його гріхи.

— У який спосіб? — спантеличено вигукнув Берлах, утупившись в це сяюче, впевнене чудовисько, що як втілення простодушності стояло біля його ліжка, згорнувши ні животі руки.

— Він тільки-но прочитав мою брошуру,— сказала сестра.

— "Мету й доцільність нашого життя"?

— Атож.

— Та це щ. нісенітниця,— роздратовано крикнув хворий,— Емменбергер і досі збиває людей.

— Раніше він убивав їх з ненависті, нині це робить з любові,— радісно відказала сестра.— Він убиває як лікар, бо людина в глибині своєї душі прагне смерті. По-читайте-но мою брошуру. Заради вищого призначення людина мусить пройти крізь смерть.

— Емменбергер — злочинець,— ледве перевів подих комісар, безсилий перед таким святенництвом. "Еммен-тальці й досі наймерзенніші сектанти",— подумав він у розпачі.

— Злочин не може бути метою й доцільністю нашого життя,— осудливо похитала головою сестра Клері й прибрала посуд.

— Я передам вас поліції як його спільницю,— пригро-вив комісар, хапаючись за найдешевшу зброю, дарма що 8нав про її ціпу.

— Ви у третьому відділі,— сказала сестра Клері Гла-Убер, лиха на цього норовливого хворого, і вийшла з палату.

Старий розлючено узявся до пошти. Конверт був йому знайомий, у таких конвертах Фортшіг мав звичай розсилати свою газету. Берлах

розкрив його, звідти випала газета. Вона, як і протягом усіх двадцяти п'яти років, була написана на іржавій старенькій друкарській машинці з кількома зіпсованими літерами. "Дер Апфельшус, швейцарська газета протесту для користування усередині міста разом із околицями, видавець — Ульріх Фрідріх Фортшіг",— такий заголовок був4 видрукований типографським шрифтом, а під ним ішов— машинописний текст:

ЕСЕСІВСЬКИЙ КАТ НА ПОСАДІ ГОЛОВНОГО ЛІКАРЯ

Якби я не мав доказів (писав Фортшіг), цих жахливих, однозначних і неспростовних доказів, навести які неспроможний ані криміналіст, ані письменник, а спроможна тільки сувора дійсність, то те, що я пишу нині, щоб віддати належне істині, я змушений був би назвати витвором хворобливої фантазії. Істина — то святе слово, хоча вона сама змушує нас часом збліднути і хоча вона назавжди похитнула довір'я, яке ми — досі й всупереч усьому — маємо до людства. Вчинки чоловіка, бернця, який під чужим іменем у таборі смерті під Данцігом.займався кривавим ремеслом — не наважуюсь в деталях описувати того звірства,— жахають нас, але те, що йому в Швейцарії дозволено очолити лікарню,— то вже ганьба, для висловлення якої нам бракує слів, і то вже означає, що наші справи вкрай кепські. Хай ця стаття започаткує процес, страшний і неприємний для нашої країни, та на нього треба зважитися, адже на карту поставлено наш престиж; поширюється поговір, що ми не досить чесно поводимося в темних джунглях нашого часу (бо іноді ми заробляємо більше грошей, ніж, скажімо, дехто на годинниках, на сирові та на якійсь не дуже небезпечній зброї). Отож я вирішив діяти. Але ми загубимо все, коли поставимо на карту справедливість, з нею не можна загравати, хоча б соромлячись пам'яті Песта-лоцці, котрий сам колись дістав за це по руках. Ми викриваємо злочинця, лікаря в Цюріху, якого ми не жаліємо, бо й він нікого й ніколи не жалів, якого ми шантажуємо, бо й він шантажував, й якого ми врешті вб'ємо, бо й він убив незліченну кількість людей. Те, що ми тут пишемо, є смертний вирок (це речення Берлах прочитав двічі), а тим часом ми закликаємо головного лікаря однієї приватної клініки прийти з каяттям до кримінальної поліції Цюріха.

Людство, яке здатне на все і яке дедалі більше починає розуміти, що вбивство—нехитра штука, це людство, дрібкою якого, зрештою, є й ми, швейцарці, бо й ми носимо в собі ті самі зародки нещастя, бо й ми вважаємо моральність нерентабельною, а те, що рентабельне, називаємо моральним, воно, це людство, повинно зрозуміти бодай на прикладі цього недолюдка, який займався масовими вбивствами, що зневажений дух кодась прорветься навіть крізь зціплені зуби і змусить людство накликати на себе власну загибель.

Хоча цей пишномовний текст не дуже відповідав первісному Берлаховому задуму, метою якого було залякати Емменбергера,— все інше, мовляв, якось влаштується, самовпевнено думав тоді старий криміналіст,— але тепер він остаточно переконався в своїй помилці. Лікар міг виявитися зовсім не такою людиною, яку можна залякати. Фортшігу, як відчував комісар, загрожувала смертельна небезпека, однак він сподівався, що письменник уже в Парижі й там йому нема чого боятися.

Аж раптом Берлахові випала нагода, як йому здалося, зв'язатися з навколишнім світом.

До палати ввійшов робітник, тримаючи під рукою збільшену репродукцію картини Дюрера "Лицар, Смерть і Сатана". Старий пильно придивився до того чоловіка, це був добродушний, наче трохи здичавілий дядько років під п'ятдесят, у синій спецівці. Він одразу взявся знімати картину "В анатомці".

— Гей! — гукнув йому комісар.— Підійдіть-но еюдиі Робітник ніби й не чув і працював собі далі. Часом

на підлогу падали його обценьки чи викрутка, за якими він важко нагинався.

— Гей, ви! — нетерпляче крикнув Берлах, бо чоловік навіть не глянув на нього.— Я комісар поліції Берлах. Зрозумійте; мені загрожує смертельна небезпека. Вийдіть з цього будинку, коли закінчите свою роботу, й підіть до інспектора Штутца, його тут знає кожна мала дитина. Або підіть на будь-який поліційний пост й попросіть з'єднати вас із Штутцом. Розумієте? Мені потрібен той чоловік. Хай він прийде до мене.

Робітник і досі не звертав жодної уваги на старого, а той ледве тулив докупи слова — говорити йому ставало Дедалі важче. Знявши зі стіни картину "В анатомці", робітник узявся розглядати з усіх боків Дюрера, то зблизька, то відхилившись назад, то витягнувши вперед Руки. Крізь вікно лилося молочно-біле світло. На хвилину старому здалося, що він бачить, як за білими пасмами туману кудись пливе собі тьмяна куля. Волосся й вуса в робітника заясніли. Надворі дощ ущух, Робітник йо-хитав кілька разів головою, здавалося, картина справила на нього неприємне враження. Він на мить обернувся до Берлаха, знову похитав головою і, дуже повільно вимовляючи слова, насилу сказав:

— Ніякого сатани немає!

— Є! — вигукнув захриплим голосом Берлах. — Є чорт, чоловіче! Тут він, у цій лікарні. Гей, послухайте-но! Вам, либонь, казали, що я божевільний і верзу всякі нісенітниці, але ж мені загрожує смертельна небезпека, зрозумійте, смертельна небезпека. Це правда, чоловіче, правда, чистісінька правда!

А робітник прикрутив картину, обернувся до Берлаха, вишкірив зуби і, показуючи на лицаря, що так незворушно сидів на коні, вичавив із себе кілька невиразних, гортанних звуків, які Берлах не відразу зрозумів, але потім здогадався про їх зміст.

— Пропав лицар,— почулося врешті із судомно скривленого рота чоловіка у синій спецівці.— Пропав лицар, пропав лицар!

Аж коли робітник вийшов із палати й незграбно зачинив за собою двері, старий збагнув, що він розмовляв із глухонімим.

Він вхопився за газету. Це була "Бернішес Бундес-блатт".

Перше, що він побачив, розгорнувши газету, було обличчя Фортшіга, а під фотокарткою стояв напис: "Уль-ріх Фрідріх Фортшіг". А далі — чорний хрест.

. "В ніч із вівторка на середу за не зовсім з'ясованих обставин обірвалося життя, мабуть, скоріш горезвісного, ніж відомого письменника Фортшіга,— прочитав Берлах, і від тих слів йому здалося, ніби хтось здавив йому горло.— Цей чоловік,— писав далі кореспондент газети "Бернішес Бундесблатт",— якого природа нагородила здібностями, не зумів належним чином скористатися цими дарами. Він почав з експресіоністських драм, які викликали захоплення бульварних літераторів, однак не спромігся до кінця мобілізувати своє поетичне обдарування. ("Але ж, принаймні, це було поетичне обдарування",— подумав з гіркотою старий), тоді йому спало на думку видавати власну газету "Апфельшус", яка потім досить нерегулярно виходила тиражем у якихось п'ятдесят примірників, та ще й у машинописному вигляді. Хто коли-небудь читав цю скандальну газету, той знає: вона завжди ганила те, що для нас величне й священне, та ще й нападала на загальновідомих і шанованих людей. Фортшіг опускався щораз нижче, його часто бачили п'яним, коли він, обмотавши собі шию знайомим усьому місту жовтим шарфом—у нижньому місті його за це називали "лимоном",— тинявся з одного шинку до іншого у супроводі кількох студентів, що пили за здоров'я цього "генія". Про смерть письменника маємо такі відомості: з самого Нового року Фортшіг постійно був більш-менш п'яним. Дістався від якоїсь милосердної приватної особи фінансову допомогу, він знову видав свою газетку, однак цей номер відзначався особливо темними фарбами, насичений нападками на якогось невідомого, очевидно, вигаданого лікаря, зроблено це було з геростратівським наміром — будь-якою ціною викликати скандал. Наскільки вигадані всі ці нападки,— а лікарі міста визнали їх абсурдними,

— можна судити вже з того, що письменник, який у статті патетично закликав невідомого лікаря прийти повинитися до міської поліції Цюріха, водночас скрізь розбазікував, ніби він хоче на десять днів поїхати до Парижа. Одначе він не встиг цього зробити. Лише на один день він відклав свій від'їзд і в ніч на середу у своїй жалюгідній квартирі на Кеслергасе дав прощальну вечерю, на якій були присутні композитор Бетцінгер і студенти Фрідлінг та Штюрлер. Близько четвертої години ранку Фортшіг (а був він дуже п'яний) пішов у туалет, що знаходиться з іншого боку коридора напроти його кімнати. Двері своєї кімнати він залишив відчиненими, щоб вийшли клуби їдкого тютюнового диму, тож усі троє могли бачити двері туалету й, не помічаючи чогось особливого, пили собі й далі за Фортшіговим столом. Коли ж через півгодини він не повернувся й не відповідав на їхні вигуки й стуки, вони занепокоїлись і почали трясти замкнені туалетні двері, однак не змогли їх відчинити. Поліцейський Гербер та сторож Бреннайзен, яких покликав з вулиці Бетцінгер, силою виламали двері і тоді всі побачили: нещасний, скоцюрбившись, лежав на підлозі мертвий. Причина нещастя ще не з'ясована. Проте не було сумніву в тому, що тут мав місце злочин, як заявив у сьогоднішньому інтерв'ю слідчий Лютц. Слідчий натякає на те, що на голову Фортшіга згори начебто Впав якийсь твердий предмет, а в цьому місці статися такого не могло. Отвір, в якому вмонтовано маленьке вікно туалету (туалет розташований на третьому поверсі), надто вузький і пролізти крізь нього якійсь людині просто неможливо: це неспростовно доводять відповідні експерименти поліції. Та й зсередини двері, очевидно, були замкнені на засув, бо особливі заходи, за допомогою яких можна було б інсценувати цей злочин, ніякого наслідку не дали. Двері не мали шпарки на ключ і замикалися на важкий засув. Лишається тільки одне пояснення — письменник, напевне, невдало впав, адже він, як засвідчив професор Деттлінг, був страшенно п'яний..."

Ледве старий це дочитав, як газета упала на підлогу. Пальці його, ніби кігті, вп'ялися в покривало.

— Карлик, карлик! — крикнув він на всю палату, бо зразу збагнув, як загинув Фортшіг.

— Авжеж, карлик,— спокійно, з погордою, відповів голос від дверей, що непомітно відчинилися. — Ви, мабуть, погодитеся зі мною, комісаре, що я завів собі ката, якого навряд чи можна легко викрити.

У дверях стояв Емменбергер.

ГОДИННИК

Лікар зачинив двері.

Він був не в халаті, як його вперше побачив комісар, а в темному костюмі у смужку, у білій краватці й сріблясто-сірій сорочці, ну чисто тобі дженджик, а на руках він мав товсті жовті шкіряні рукавички,— він ніби боявся забруднитись.

— Ось ми, бернці, й зустрілися тепер віч-на-віч,— мовив Емменбергер й ввічливо, але трохи глузливо ледь вклонився безпорадному хворому, схожому на кістяк. Потім витяг з-за розсунутої штори стілець, якого Берлах, зрозуміло, не міг бачити. Лікар поставив стілець спинкою до комісарового ліжка, притис її до грудей і поклав на неї схрещені руки. Старий знову зібрався на силі. Акуратно взяв газету, згорнув її й поклав на тумбочку, потім за старою звичкою закинув за голову руки.

— Ви наказали вбити бідного Фортшіга,— сказав Берлах.

— Коли хтось так патетично пише про смертний вирок, то він заслуговує на те, щоб його провчили, як мені здається,— відповів лікар діловим тоном.— Навіть письменницька робота стає нині знову трохи небезпечною, і це піде їй на користь.

— Чого ви від мене хочете? — спитав комісар. Емменбергер засміявся.

— То передовсім мені треба було б спитати: чого ви від мене хочете?

— Це ви добре знаєте,— відказав комісар.

— Авжеж,— відповів лікар.— Я це добре знаю. І ви, мабуть, добре знаєте, чого я від вас хочу.

Емменбергер підвівся, підійшов до стіни і хвилину дивився на неї, повернувшись до комісара спиною. Десь він, очевидно, натис на якусь кнопку чи на якийсь важіль, бо стіна з танцюючими чоловіками й жінками беззвучно розсунулася, ніби двостулкові двері. За нею виявилася широка зала зі скляними шафами, де лежали хірургічні інструменти, блискучі ножі й ножиці в металевих футлярах, пачки вати, шприци в молочно-білих розчинах, пляшки й тоненька червона шкіряна маска, все акуратно лежало одне біля одного. Посередині широкої зали стояв операційний стіл. Раптом зверху повільно й грізно на вікно опустилася важка металева ширма. В залі спалахнуло світло, бо в стелі між стиками дзеркал — старий помітив це аж тепер — були вмонтовані неонові лампи, а над шафами висів великий, круглий диск, що яснів зеленавим сяйвом,— годинник.

— Ви збираєтеся мене оперувати без наркозу? — прошепотів старий.

Емменбергер не відповів.

— Я квола, стара людина, тож кричатиму, я боюся,— казав далі комісар.— Не думаю, що в моїй особі ви знайшли хоробру жертву.

І на це лікар нічого не відповів.

— Ви бачите годинник? — спитав він.

— Бачу.

— Зараз пів на одинадцяту,— сказав Емменбергер й подивився на свій ручний годинник.— О сьомій я вас оперуватиму.

— Через вісім з половиною годин?

— Через вісім з половиною годин,— підтвердив лікар.— Але тепер, добродію, ми мусимо дещо обговорити. Тож не будемо зволікати, а тоді я вже вам не заважатиму. Кажуть, у такому випадку останні години краще проїсти на самоті. Гаразд. Однак ви завдаєте мені бага-то зайвої роботи.

Він знову сів на стілець, притулившись грудьми до його спинки.

— Гадаю, що ви до цього звикли,— зауважив старий. Емменбергер на хвилину сторопів.

— Я радий,— озвався він нарешті, похитавши головою,— що ви не втратили почуття гумору. Здається, ви цікавилися Фортшігом... Його було засуджено на смерть і страчено. Мій карлик добре потрудився. Уявіть собі: спуститися вниз світловим отвором у будинку, що на Кес-лергасе, і то після виснажливої прогулянки на даху по мокрих цеглинах, в оточенні котів, а потім крізь маленьке віконце домкратом завдати смертельного удару королю поетів, що зосереджено сидів у клозеті,— зробити це було моєму хлопчику-мізинчику не дуже легко. Я добряче розхвилювався, чекаючи в автомобілі біля єврейського цвинтаря на маленьке мавпеня: чи ж то воно впорається. Але отаке бісеня, зростом якихось вісімдесят сантиметрів, виконало це завдання безшумно і, передовсім, непомітно. Вже через дві години він вистрибцем біг до мене, ховаючись за деревами. Вас, пане комісаре, я беру на себе. Це буде неважко, у такий спосіб ми зможемо уникнути неприємних, мабуть, для вас розмов. Але, Боже мій, що ми робитимемо з нашим спільним знайомим, з нашим дорогим давнім другом, доктором Самуе-лем Гунгертобелем із Беренплаца?

— Що ви маєте до нього? — спитав нетерпляче старий.

— Він же вас сюди привіз.

— Я не маю з ним нічого спільного,— хутко відказав комісар.

— Він щодня по два рази дзвонив і справлявся про те, як здоров'я його друга Крамера, і просив покликати вас до телефону,— повідомив Емменбергер, заклопотано наморщивши чоло.

Берлах мимохіть глянув на годинник над скляними шафами.

— Аякже, вже за чверть одинадцята,— сказав лікар і задумливо подивився на старого, але без неприязні.— Тож поговорімо про Гунгертобеля.

— Він був уважний до мене, переживав за мою хворобу, але до нас обох він не мав ніякого стосунку,— вперто відказав комісар.

— Ви читали статтю під вашим фото в газеті "Бунд"?

Берлах на хвилинку замовк, замислившись над тим, що саме Емменбергер хоче вивідати цим питанням.

— Я не читаю ніяких газет.

— Там повідомлялося, що пішла у відставку відома в місті людина, тобто ви,— сказав Емменбергер,— й однак Гунгертобель привіз вас сюди під прізвищем Бле-за Крамера.

Комісар не розгубився. Під таким прізвищем він, мовляв, зареєструвався і в Гунгертобеля.

— Якщо він мене колись і бачив, то тепер не міг би впізнати, настільки хвороба мене змінила.

Лікар засміявся.

— Ви запевняєте, що захворіли, аби відшукати мене ось тут в "Зонненштайні"?

Берлах нічого не відповів. Емменбергер сумно глянув на старого.

— Любий мій комісаре,— провадив він далі з ледве відчутним докором у голосі,— під час цього допиту ви зовсім не йдете мені назустріч.

— Це я маю вас допитувати, а не ви мене,— вперто відповів комісар.

— Вам важко дихати,— стурбовано мовив Емменбергер.

Берлах нічого не відповів. Долинало лиш цокання годинника, старий почув це вперше. "Тепер я весь час його чутиму",— подумав він.

— Хіба не час уже вам зізнатися у своїй поразці? — лагідно спитав лікар.

— Мені, мабуть, більш нічого й не лишається,— із смертельною втомою відповів Берлах, витягши з-під голови руки й випроставши їх на покривалі.— Годинник, якби ж не було годинника!

— Годинник, якби ж не було годинника,— повторив за ним лікар. — Чого ми ходимо навкруг та навколо? О сьомій я вас уб'ю. Це настільки полегшує ваше становище, що справу Емменбергера — Берлаха ви можете розглянути зі мною неупереджено. Обидва ми — науковці з протилежними цілями, шахісти, що сидять за одною шахівницею. Ваш хід зроблено, тепер ходити мені. Але наша гра має одну особливість: програє або один, або обидва. Ви вже програли свою гру, відтак мене цікавить, чи не програю і я своєї.

Ви програєте її,— тихо сказав Берлах. Емменбергер засміявся.

— Цілком можливо, я був би поганим шахістом, якби не врахував і такого. Але загляньмо трохи далі. У вас уже немає жодного шансу, о сьомій я прийду зі своїми ножами, і якщо ви витримаєте (коли вже так судилося), то однаково вмрете через рік від своєї хвороби; А який же то я маю шанс? Досить мізерний, зізнаюся: ви натрапили на мій слід!

Лікар засміявся знову.

"Здається, все це йому до вподоби",— здивовано подумав старий. Лікар дедалі більше скидався йому на дивака.

— І справді, мене аж тішить, що я, ніби муха, заплутався у вашому павутинні, тим більше, що ви заплуталися в моєму. Однак поміркуймо ще: хто навів вас на мій слід?

— Я сам натрапив на нього,— затявся старий. Емменбергер похитав головою.

— Поговорімо краще про реальні речі,— сказав він.— На мої злочини — скористуймося вже цим популярним виразом — сам не натрапиш, отак просто, посеред білого дня. Передовсім ще й тому, що ви комісар міської поліції Берна, а я ж бо не вкрав чийсь велосипед і не зробив комусь аборт. Давайте до моєї справи пильно придивимося — ви, кому не зосталося вже жодного шансу, маєте право почути правду, це привілей приреченого. Я був обережний, розсудливий і педантичний — щодо цього робота моя була чиста,— але попри всю мою обережність проти мене існують, звичайно, непрямі докази. Злочин, що не лишав би після себе якихось слідів, у цьому світі випадковостей неможливий. Давайте прикинемо: з чого міг комісар Ганс Берлах розпочати свої розшуки? По-перше, з фотографії в журналі "Лайф". Не знаю, хто в ті дні набрався такої неймовірної відваги, щоб мене сфотографувати; але з мене досить того, що це фото існує. Кепське діло. Однак не будемо надавати йому надто великого значення. Мільйони людей бачили цю знамениту фотографію, в тому числі, очевидно, й багато таких, хто мене знає, а

проте, досі мене ніхто не впізнав, на знімку моє обличчя невиразне. То хто ж міг мене упізнати? Або той, хто мене бачив у Штутгофі й згодом тут — ні, це мало ймовірно, бо всі ті, кого я забрав із собою із Штутгофа, у мене в руках; однак не варто скидати з рахунку і такого випадку, що хтось міг запам'ятати, як я робив подібну операцію в Швейцарії тридцять два роки тому. Тоді мені, молодому студентові, в гірській хижі довелося... О, в моїй пам'яті все добре закарбувалося, пам'ятаю навіть, як надвечір над нами нависло дивовижне червоне небо. Одним з п'яти, хто це бачив, був Гунгертобель. Звідси напрошується висновок, що то Гунгертобель мене впізнав.

— Дурниці,— категорично заперечив старий, — це безпідставне твердження, пустопорожні міркування, більш нічого.

Він зрозумів, що над його другом Гунгертобелем нависла небезпека, велика небезпека, бо йому не вдалося відвернути від нього найменшої підозри, хоча він не міг собі уявити, в чому ж полягає та небезпека.

— Не будемо квапитися з ухвалою смертного вироку бідному старому докторові. Спершу перейдімо до інших можливих непрямих доказів проти мене, спробуємо виправдати його,— провадив далі Емменбергер, спершись підборіддям на схрещені руки, що лежали на спинці стільця.— Випадок з Нееле. І до нього ви докопалися, комісаре, вітаю, це просто дивно, Марлок доповіла мені про це. Зізнаюсь: я спеціально зробив Нееле рубець на правій брові, а також опік на лівому передпліччі, точнісінько як у мене, щоб він був подібний до мене, став одним із двох. Під моїм прізвищем я послав його до Чілі, й коли він, це простодушне дитя природи, що ніяк не могло опанувати грецьку мову і латину, ця дивна обдарованість у безмежній царині медицини, цей Нееле повернувся, як було між нами домовлено, на батьківщину, я змусив його десь у занехаяному номері готелю в гамбурзькому порту прийняти капсулу синильної кислоти. C'est ça, сказала б моя чарівна коханка. Нееле був людиною честі. Він скорився своїй долі — про ті кілька енергійних прийомів з мого боку я промовчу — і так вдало проінсценував самогубство, що краще не можна було й придумати. Та не варто далі

говорити про ту сцену серед повій і матросів, що відбулася тоді на світанку, коли над цим напівзакуреним, прогнилим містом навис туман, а звіддаля глухо лунало меланхолійне гудіння кораблів. Це була дуже ризикована гра, яка ще й тепер може мені вилізти боком, бо що ж я знаю про те, чим у Сантьяго займався цей здібний дилетант, з ким він там підтримував дружні стосунки й кому раптом схотілося б відвідати Нееле ось тут у Цюріху. Однак звернімося до фактів^. Що свідчитиме проти мене, коли хтось натрапить на цей слід? Це передовсім несподіваний честолюбний намір Нееле писати статті для часопису "Ланцет" і для "Швейцарського медичного тижневика", ці його кореспонденції можна було б використати як фатальний доказ, якби хтось додумався стилістично порівняти їх з моїми колишніми статтями. Нееле писав надто вже по-берлінському. Але ці статті треба прочитати ще й для того, щоб мати уяву про Нееле як про лікаря. От бачите, кепські справи у нашого друга Гунгертобеля. Він хоча й лагідний чоловік, віддамо йому належне, та коли з ним з'єднався якийсь криміналіст,— а це я змушений припустити,— то за старого ручитися головою я вже не зможу.

— Я тут виконую завдання поліції,— спокійно відповів комісар.— Ви під підозрою німецької поліції, яка попросила поліцію міста Берна розслідувати вашу справу. Ви не будете сьогодні мене оперувати, бо моя смерть свідчила б проти вас. І Гунгертобелю ви теж дасте спокій.

— Дві хвилини на дванадцяту,— сказав лікар. Я бачу.-— відпозів Берлах.

*— Поліція, поліція,— повторив Емменбергер й задумливо глянув на хворого.— Звичайно, треба рахуватися з тим, що навіть поліція може зайнятися моєю особою, однак зробити це тут, мені здається, неможливо, бо це було б вам дуже на руку. Німецька поліція просить поліцію Берна розшукати в Цюріху злочинця! Ні, як на мене, це нелогічно. Я б ще, може, в це повірив, якби ви не були хворі, якби ви не опинилися між життям і смер-тюі ваша операція й ваша хвороба не вигадані, це я можу засвідчити як лікар. Так само не вигадана і ваша відставка, про неї писали газети. Що ж ви за людина? Передовсім, завзятий старий

упертюх, який не хоче визнати .себе переможеним і, очевидно, не вельми охоче йде на пенсію. Не виключено, що ви з власної ініціативи, без будь-якої підтримки, без допомоги поліції, вирушили в похід проти мене, лише керуючись туманною підозрою, яка виникла у вас під час розмови з Гунгертобелем, без жодного реального доказу. Можливо, ви були надто горді, щоб втаємничувати в цю справу кого-небудь, крім Гунгертобеля, та й він, здається, дуже ненадійний у таких речах. Ви були зацікавлені в тому, щоб довести: навіть тяжко захворівши, ви більше тямите, ніж ті, хто звільнив вас із посади. Все це здається мені куди вірогіднішим, ніж той варіант, що нібито поліція зважилася на такий крок — залучити важкохвору людину до такої делікатної операції, тим паче, що поліція до останньої години не натрапила на правильний слід у випадку зі смертю Фортшіга, а. це обов'язково мало б статися, якби я був у них під підозрою. Ви дієте з власної ініціативи й власними силами виступаєте проти мене, комісаре. Гадаю, що і той пришелепуватий письменник нічого не знав.

— Навіщо ви його вбили? — крикнув старий.

— З обережності,— байдуже відповів лікар і глянув на годинник.— Десять на дванадцяту. Час не жде, добродію, час не жде. З обережності мені доведеться вбити і Гунгертобеля.

— Ви збираєтеся його вбити?! — вигукнув комісар і спробував підвестися.

— Лежіть! — наказав Емменбергер так рішуче, що хворий послухався. — Сьогодні четвер, по обіді ми, лікарі, візьмемо собі вільний час. Бо я надумав зробити Гун-гертобелю, вам і собі маленьку приємність і запросив його до нас навідатися. Він їхатиме з Берна своєю машиною.

. — І що станеться?!

— Ззаду в його автомобілі сидітиме мій хлопчик-мі-винчик,— пояснив Емменбергер.

— Карлик! — вигукнув комісар.

— Карлик,— підтвердив лікар.— Знову й знову той карлик. Це дуже корисний інструмент, я прихопив його з собою із Штутгофа. Вже тоді це смішне малятко плуталося у мене під ногами, коли я оперував, а за інструкцією пана Генріха Гіммлера я повинен був убити цього капшука, як неповноцінного, ніби якийсь арійський велетень був більш повноцінним, ніж він. Та й навіщо? Я вавжди любив курйозні речі, а зневажена людина — це особливо надійний інструмент. Мале мавпеня відчувало, що воно завдячує мені своїм життям, тож я зміг видресирувати його якнайкорисніше для себе.

Годинник показував чотирнадцять хвилин на дванадцяту.

Комісар настільки стомився, що раз у раз заплющував очі, а коли він на мить їх розплющував, то бачив годинник, весь час той великий, круглий годинник, що висів зі стелі. Й комісар збагнув, що для нього вже нема порятунку. Емменбергер бачив його наскрізь. Він, Берлах, пропав, і Гунгертобель теж пропав.

— А ви — нігіліст,— сказав він тихо, майже пошепки, у мовчазну залу, де цокав годинник. Увесь час.

— Тобто ви хочете сказати, що я ні в що не вірю? — спитав Емменбергер, і в його голосі не відчувалося й краплини гіркоти.

— Я й уявити не можу, що мої слова могли б мати якийсь інший зміст, —відповів старий у своєму ліжку, безпорадно поклавши руки на покривало.

— А в що ж ви вірите, пане комісар? — спитав лікар, не змінюючи пози, і уважно, з цікавістю глянув на старого.

Берлах мовчав.

На задньому плані безупинно цокав годинник, зеленавий годинник із невблаганними стрілками, що непомітно, але вочевидь рухалися до своєї мети.

— Ви мовчите,— зауважив Емменбергер, і в його голосі вже не відчувалося елегантності й награності, звучав він чітко й лунко.— Ви мовчите. Нинішня людина неохоче відповідає на запитання: у що ви вірите? Тепер вважається навіть непристойно таке питати. Не люблять нині говорити гучні слова, як в цьому дехто скромно зізнається,, і менше всього вам дадуть якусь конкретну відповідь, хоча б таку: "Я вірю в Бога Отця, в Бога Сина й Бога Духа святого", як колись відповідали християни, горді з того, що так могли сказати. Сьогодні у відповідь здебільшого мовчать, ніби дівчина, до якої звертаються з неґречним запитанням. Сьогодні вже ніхто добре й не знає, у що він, власне, вірить, не те, щоб взагалі не вірив, ні, Бог тому свідок, люди таки вірять — один вірить, хоча й досить непевно, ніби якийсь непримарний туман заполонив його душу — вірить у щось таке, як людяність, християнство, терпимість, справедливість, соціалізм, любов до ближнього,— у речі, яким трохи бракує конкретного змісту, чого ніхто й не заперечує, однак люди собі ще думають: справа зовсім не в словах, найважливіше — це порядно й з чистим сумлінням жити. І спроби такі робляться, одні борються, інші пасивно підкоряються обставинам. Все, що робиться на цім світі, і добрі справи, й злочини, відбувається навмання, зло і добро випадають людині наче на лотерейний квиток; випадок робить людину доброю, випадок робить її і лихою. Але гучне слово "нігіліст" завжди напохваті, його кидають в обличчя кожному, коли відчувають, що від нього можна чекати якоїсь загрози, і роблять це з великою пихою, та іще з більшим переконанням. Я знаю таких людей, вони переконані, що мають право твердити, ніби один плюс один дорівнює трьом, чотирьом або й дев'яносто дев'яти; ті люди запевняють, ніби несправедливо вимагати від

них відповіді, що один плюс один дорівнює двом. Усе зрозуміле їм здається обмеженим, бо для того, аби дещо зрозуміти, насамперед потрібен характер. Вони й поняття не мають, що таке справжній комуніст — наведемо такий незвичайний приклад, бо більшість комуністів є комуністами, як більшість християн є християнами тільки через непорозуміння — отож вони й поняття не мають, що людина, яка від щирого серця вірить у необхідність революції і в те, що лише цей шлях, коли він навіть і проляже по мільйонах трупів, приведе до добра, до кращого світу,— така людина набагато менший нігіліст, ніж вони, ніж який-небудь пан Мюллер чи пан Губер, що не вірять ні в Бога, ні в чорта, ні в небо, ні в пекло, а лише в право на бізнес, але визнати це своїм кредо вони, однак, дуже бояться. Отак і животіють вони, ніби черва в якійсь гноївці, де ймови не може бути, аби на щось зважитися, животіють з туманною уявою про добро, справедливість та істину, коли можна в тій гноївці таке уявити.

— Я й гадки не мав, що кат здатний на отакенну зливу слів,— сказав Берлах.— Мені уявлялося, ніби такі, як ви — неговіркі.

— Браво, — засміявся Емменбергер. — Здається, до вас знову повертається мужність. Браво! Для експериментів у цій лабораторії мені потрібні мужні люди, шкода лише, що такий урок завжди закінчується смертю учня. Гаразд, побачимо, що в мене за віра, й покладемо її на терези, а на іншу шальку покладемо вашу, й тоді побачимо, у кого з нас більша віра, у нігіліста, як ви мене називаєте, чи у християнина. Ви прийшли до мене в ім'я людяності, чи хто його знає, з яких іще підстав, щоб мене знищити. Гадаю, ви не відмовитеся це пояснити.

— Я розумію,— відповів комісар, намагаючись здолати страх, який із безупинним рухом годинникових стрілок наростав у ньому, ставав загрозливим.— Тепер ви хочете виголосити мені своє кредо. Дивно, що і в людини, яка займається масовими вбивствами, воно є.

— Вже двадцять п'ять хвилин на дванадцяту,— відказав Емменбергер.

— Як люб'язно з вашого боку мені про це нагадувати,— застогнав старий, його аж трусило з безсилля й люті.

— Людина, що воно таке — людина? — посміхнувся лікар.— Я не соромлюся мого кредо, не мовчу, як мовчали ви. Як християни вірять у три речі, що, власне, є лиш однією річчю, триєдністю, так я вірю у дві речі, у двуєд-ність, а саме — я вірю в щось і в себе. Я вірю в матерію, яка одночасно в і силою й масою, незбагненний Всесвіт і куля, яку можна обійти довкола, обмацати ніби дитячий м'яч, куля, на якій ми живемо й летимо крізь фантастичну порожнечу простору; я вірю в матерію (як дріб'язково й жалюгідно звучать поруч із цим слова: "я вірю в Бога"), матерію, яку можна сприймати на дотик як ввіра, як рослину або як вугілля, і не можна сприймати, хіба що приблизно вичислити, як атом; вірю в матерію, якій не потрібен Бог чи якась інша людська вигадка, єдиним незбагненним таїнством матерії є її буття. І я вірю, що я — частка цієї матерії, атом, сила, маса, молекула, так само як і ви, і що моє існування дає мені право робити те, що я хочу. Як частка матерії я існую лише мить, це просто випадок, що життя в цьому дивовижному світі виявилось тільки однією з його безмежних можливостей, такий же випадок, як і я сам — якби Земля наблизилася трохи ближче до Сонця, то не було б ніякого життя,— і сенс мого буття полягає в тому, щоб існувати лише мить. А потім настає могутня ніч, я це вже усвідомив! Немає нічого святого, крім матерії: людина, тварина, рослина, місяць, Молочний шлях, все що я завжди бачу,— це випадкові поняття, неістотність, як, скажімо, піна чи хвиля на воді: байдуже, чи вони є, чи ЇХ йемав, їх завжди можна чимось замінити. Коли їх немає, то е щось інше, коли згасне життя на цій планеті, то воно виникне десь у Всесвіті на іншій: як ото завжди головний виграш випадає на один-єдиний лотерейний квиток, випадково, але тут діє закон великого числа. Смішно — давати людині триваліший час для життя, бо то буде тільки ілюзія довгочасності, ілюзія нової системи влади, що дає можливість кілька років проживотіти на чолі якоїсь держави чи якоїсь церкви. У світі, який за своєю структурою — лотерея, безглуздо домагатися благополуччя для всіх людей, прагнучи того, щоб на кожний лотерейний квиток випадав головний виграш, а не так, як буває насправді — щоб більшість

нічого не виграла. Хіба є ще якесь інше бажання крім того, щоб бути тим окремим, єдиним, кому дістався головний виграш. Безглуздо вірити в матерію і водночас в гуманізм, вірити можна лише в матерію і у власне Я. Немає ніякої справедливості — бо як може бути справедливою матерія? Є тільки свобода, її не можна заслужити,— тут виявляється і справедливість,— свобода не приходить сама собою, її треба брати силоміць. Свобода — це мужність робити злочини, бо вона сама — злочин.

— Я розумію,— вигукнув комісар, скулившись на білому простирадлі, ніби конаючий звір на узбіччі нескінченної, байдужої дороги.— Ви не вірите ні в що, крім права катувати людину!

— Браво,— відповів лікар й заплескав у долоні.— Браво! Як на мене, ви непоганий учень, бо наважуєтеся робити висновок, згідно з яким я живу. Браво, браво! — Він знову заплескав у долоні.— Я зважився на те, щоб бути самим собою й більш нічим, і я присвятив себе тій справі, яка робить мене вільним,— вбивству й катуванням, бо коли я вбиваю якусь іншу людину — а о сьомій я знову це робитиму,— коли я ставлю себе поза будь-яким суспільним ладом, створеним нашою немічністю, то почуваю себе вільним, для мене настає ота єдина мить, але що то за мить! Сила моя тоді така ж незмірна, як і сила матерії, така ж могутня, як вона, така ж несправедлива, як вона, а в зойках і муках, що вириваються мені назустріч з відкритих ротів та скляних очей моїх жертв, над якими я нагинаюся, у цьому тремтячому, безсилому, білому тілі під моїм ножем відбивається мій тріумф і моя свобода!

Лікар помовчав. Він повільно підвівся й сів на операційний стіл.

Годинник над ним показував за три хвилини дванадцяту, за дві хвилини дванадцяту, дванадцяту.

— Сім годин,— пошепки, майже нечутно долинуло від ліжка хворого.

— А в чому полягає ваша віра? — спитав Емменбергер. Голос в нього був знову спокійний і діловий, а не пристрасний і суворий, як кілька хвилин тому.

Берлах нічого не відповів.

— Ви мовчите,— сумно мовив лікар.— Ви знову й знову мовчите.

Хворий не відповів.

— Ви все мовчите, мовчите,— повторив лікар й обома руками сперся на операційний стіл.— Я беззастережно ставив на карту все. Я був могутній, бо ніколи не боявся, і мені було байдуже, викриють мене колись чи ні. Я й тепер готовий поставити на карту все, ніби це якась дрібна монета. І визнаю себе переможеним, коли ви, комісаре, доведете, що у вас така ж велика, така ж беззастережна віра, як у мене.

Старий мовчав.

— Та скажіть же щось,— зажадав знов Емменбергер після коротенької паузи, під час якої він нетерпляче й жадібно поглядав на хворого.— Дайте мені відповідь. Ви ж християнин. Вас хрестили. Скажіть: я твердо вірю, вірю з такою силою, яка перевершує віру якогось мерзенного вбивці, що знищив безліч людей, перевершує його віру в матерію, як сонячне світло перевершує світло жалюгідного зимового місяця, або бодай таке: вірю у Христа, Сина Божого, з такою силою, що дорівнює його вірі.

Десь позаду цокав годинник.

— Можливо, що ця віра надто важка,— сказав Емменбергер, а що Берлах і далі мовчав, то підійшов ближче до його ліжка.— Мабуть, у вас є якась легша, простіша віра. Скажіть: я вірю у справедливість і в людину, якій має служити ця справедливість. Заради неї і тільки заради неї я,

стара й хвора людина, зважився на таку авантюру, щоб піти у "Зонненштайн", навіть потаємних думок не маючи про славу і про перемогу власної особи над іншими людьми. Скажіть же, що це проста, порядна віра, якої ще можна вимагати від сучасної людини, скажіть же це, й ви — вільні. Ваших слів мені буде достатньо, і я переконаюсь, що у вас така ж велика віра, як і моя, коли ви це скажете.

Старий мовчав.

— Може, ви не вірите мені, що я вас відпущу? — спитав Емменбергер.

Жодної відповіді.

— Скажіть мерщій,— закликав лікар комісара.— Чи визнаєте ви свою віру, якщо й не вірите моїм словам? Можливо, що ви будете порятовані тільки тоді, коли матимете якусь віру. Тепер-напевне, це ваш останній шанс не лише самому врятуватись, але й врятувати Гунгертобеля. Ще не пізно зателефонувати йому. Ви знайшли мене, а я знайшов вас. Та колись моя гра закінчиться, колись мої розрахунки десь не зійдуться. Хіба я не можу програти? Я можу вас убити, але можу й відпустити і таким чином приректи себе на смерть. Я досяг тієї точки, коли можу поставитися до себе, як до чужої мені людини. Я знищу себе, я збережу себе.

Він замовк, пильно розглядаючи комісара.

—Байдуже,— додав він потім,— хоч би що я робив, такого могутнього становища мені вже не досягти: заволодіти точкою Архімеда — це найвищий здобуток людини, це єдиний сенс у безглуздості нашого світу, в таїнстві мертвої матерії, яка, ніби те незмірне болото, знову й знову породжує із своєї утроби життя і смерть. Однак ваше звільнення — і це моя така зла воля — я пов'язую з жалюгідним жартом, з дуже простою умовою: ви повинні засвідчити мені таку ж велику віру, як моя. Доведіть же мені її! Віра людини в добро, мабуть, така ж сильна, як і віра у зло.

Покажіть же мені її! Ніщо мене вже так не звеселить, як моє власне падіння в пекло.

Та було тільки чути, як здаля цокає годинник.

— Тоді скажіть заради вашої справи,— провадив далі Емменбергер, трохи помовчавши,—заради віри в Сина Божого, заради віри у справедливість.

Тільки цокав годинник, тільки годинник.

— Свою віру,— крикнув лікар,— поясніть мені свою віру!

Старий лежав, уп'явшись пальцями в покривало.

— Віру поясніть, віру!

Голос в Емменбергера був ніби з металу, він лунав, наче звуки тромбона, розриваючи безмежне склепіння сірого неба.

Старий мовчав.

Раптом вся Емменбергерова подоба, що так жадібно чекала на відповідь, стала холодною, напруженою. Тільки над правим оком так само червонів рубець. Здавалося, ніби його трясло з огиди, коли він втомлено відвернувся від хворого і вийшов із зали, тихенько зачинивши за собою двері, а комісара сповила сяюча блакить тієї зали, де цокав круглий годинник, немов саме серце старого.

ДИТЯЧА ПІСЕНЬКА

Берлах лежав і чекав своєї смерті. Час збігав, стрілки невпинно кружляли по циферблату, сходилися, розбігалися й знову сходилися та

розминалися. Ось уже пів на першу, перша, п'ять хвилин на другу, за двадцять друга, друга, десять на третю, пів на третю. Зала ніби застигла, ця мертва зала у блакитному світлі, що не давало навіть тіні, ці шафи, де лежало повно химерних інструментів за склом, в якому невиразно віддзеркалювалися Берлахові руки й обличчя. Все було на місці: білий операційний стіл, картина Дюрера з величезним закляклим конем, металеві грати на вікні, порожній стілець, обернений бильцем до старого, ніде анішелесь, чути тільки одноманітне тік-так годинника. Настала третя, тоді четверта година. Ні звуку, ні стогону, ні слова, ні крику, ні кроку не долинало до старого чоловіка, що лежав на своєму металевому ліжку і не рухався, здавалося, навіть не дихав. Для нього не було вже навколишнього світу, не було землі, що невпинно кружляла, не було сонця й не було міста. Не було анічогісінько, крім того зеленуватого круглого диска зі стрілками, які розходилися, бігли, доганяючи одна одну, сходились і знову розбігалися. Уже пів на п'яту, п'ята година, хвилина на шосту, дві хвилини, три хвилини, чотири, шість хвилин. Берлах насилу підвівся з ліжка. Подзвонив раз, удруге, кілька разів. Чекав. Може, ще вдалося б поговорити з сестрою Клері. Може, якийсь випадок ще міг би його врятувати. Пів на шосту. Неймовірним зусиллям він перевернувся в ліжку. Потім упав додолу. Довго так лежав біля ліжка, на червоному килимі, а над ним, десь над скляними шафами, цокав годинник, кружляли циферблатом стрілки,— за тринадцять шоста, за дванадцять, за одинадцять... Тоді він повільно поповз до дверей, спираючись на лікті, добувся до них, спробував підвестися, вхопився за ручку, впав, полежав, спробував іще раз, утретє, уп'яте. Марне. Він почав дряпати двері, бо гупати в них кулаком не мав сили. "Ніби пацюк",— подумалося йому. Потім знову лежав нерухомо, заповз, нарешті, назад у палату, підняв голову, глянув на годинник. Шість годин десять хвилин. "Ще п'ятдесят хвилин,— сказав так голосно й виразно, полохаючи тишу, що аж злякався.— П'ятдесят хвилин". Він хотів добутися до ліжка, але відчув, що вже зовсім охляв. Так і лежав біля операційного стола й

чекав. А довкола нього — палата, шафи, ножі, ліжко, стілець, годинник, весь час той годинник, ніби спалене сонце у синюватій прогнилій світобудові, той бовван, що без упину цокає, тікаюче обличчя

без рота, без очей, без носа, лише з двома зморшками, що пролягли одна проти одної, зрослися — за двадцять п'ять хвилин сьома, за двадцять дві хвилини сьома, і, здавалося, не хотіли розлучатися, однак розлучилися... за двадцять одну хвилину сьома, за двадцять сьома, за дев'ятнадцять... Час квапився, мчав далі з легенькими поштовхами непідкупного ритму годинника, який сам не рухався, мов постійний магніт. За десять сьома. Берлах трохи підвівся, сперся грудьми на операційний стіл, ноги не тримали вже цю стару, хвору людину, самотню й безпорадну. Заспокоївся. За ним був годинник, перед ним — двері, в які він безмовно й покірно втупився, у той прямокутник, крізь який мав пройти він, неквапливий і точний, як годинник, кач£, що мав його вбити, що тепер крок за кроком наближаються до нього із своїми лискучими ножами. Так ста-рн| там і сидів. Цокання часу вже вселилося в нього, тевдр йому не треба було дивитися на годинник, старий і так знав, що чекати зосталося тільки чотири хвилини, три, дві: тепер він почав рахувати секунди, які збігалися І ударами його серця, ще сто секунд, ще шістдесят, ще тридцять. Він рахував, плямкаючи білими, безкровними гуоіщи, наче живий годинник, нарешті знову втупився у двфі, які рівно о сьомій враз розчахнулися, видалися йому чорною печерою, роззявленою пащею, посередині якої схематично й невиразно бовваніла велетенська темна цостать, але це був не Емменбергер, як думалося старому, бо з роззявленої пащі назустріч комісарові насмішкувато й хрипко пролунала дитяча пісенька:

Гензель сам зайшов у бір,

там де бродить хижий звір,—

ваповнюючи своїм величезним широким тілом увесь отвір дверей, у чорному подертому каптані, що звисав з його могутніх плечей, співав єврей Гуллівер.

— Вітаю тебе, комісаре,— сказав велетень і зачинив дварі.— Ось я тебе знову знайшов, ти, сумний лицарю без страху й догани, ти, що вирушив на бій із наміром подолати зло, а чекаєш перед столом

шкуродера, що подібний до того, на якому я колись лежав у прекрасному сільці Штутгоф біля Данціга.

Він узяв на руки старого, який пригорнувся йому до грудей, як дитина, і поклав у ліжко.

— Тобі вже забракло сили,— посміхнувся він, бо комісар досі не міг здобутися на слово і лежав блідий як мрець.

Гуллівер видобув із своїх лахів пляшку та два келишки.

— Горілки вже в мене немає,— сказав він, наповнив келишки й підсів до ліжка старого.— Але в одному занедбаному будинку в Емменталі, в темному виярку, заваленому снігом, я вкрав кілька запорошених пляшок із цим славним картопляним шнапсом. Він теж добрий. Мертвому це можна простити, чи не так, комісаре? Коли такий труп, як я — скажімо, горілчаний труп,— туманної ночі забирає в живих свою данину, щоб якось перебитися, поки знову заховається десь на цвинтарі в Совітів, тоді це не кривда. Тож пий, комісаре.

Він підніс йому келишок до вуст, і Берлах випив. Йо-' му зробилося добре, хоча він і подумав, що вчинив усупереч медицині.

— Гуллівере,— прошепотів він й намацав його руку.— Як же ти дізнався, що я опинився в цій диявольській пастці?

Велетень засміявся.

— Комісаре,— відповів він, і на його рубцюватому обличчі, де не було ні вій, ні брів, заіскрилися суворі очі (між іншим, він уже до того хильнув кілька келишків),— навіщо ж тоді ти просив мене навідатися до Салема? Я відразу збагнув, що тобі, либонь, сяйнула думка, ніби трапилася слушна нагода знайти того Нееле ще серед живих. Я й миті не вірив, що тільки цікавість до людської психіки спонукала тебе розпитувати про

Нееле, як ти запевняв тієї ночі під впливом надміру випитої горілки. То невже я мав кинути тебе самого, коли ти пішов назустріч своїй загибелі? Сьогодні ніхто не годен здолати зло сам-один, як це колись робили лицарі, йдучи на герць із лютим драконом. Минулися ті часи, коли досить було помізкувати, щоб затримати злочинців, але не таких, з якими маємо справу нині. Ти дивак у подобі детектива, абсурдність твого вчинку довів тобі сам часі Я вже не спускав з тебе очей і вчора вночі перед славним доктором Гунгертобелем з'явився власною персоною.

Довелося добряче поморочитися, поки я привів його до тями, так він перелякався. Однак тоді я почув те, що хотів знати, і ось я тут, аби поставити все на своє місце. Тобі — бернські миші, мені — штутгофські пацюки. Такий розподіл існує на світі.

— Як ти потрапив сюди? — тихенько поцікавився Берлах.

У відповідь велетень вишкірив зуби.

— Не ховався під сидінням у залізничному вагоні, як ти гадаєш,— відповів Гуллівер,— а приїхав машиною Гунгертобеля.

— Він живий?—спитав старий, що нарешті опанував себе і, затамувавши подих, утупився в єврея.

— За кілька хвилин він одвезе тебе назад до старого, знайомого нам Салема,— сказав єврей і вихилив келишок картопляного шнапсу.— А тим часом він чекає на тебе перед "Зонненштайном" у своєму автомобілі.

— Карлик,— вигукнув, страшенно збліднувши, Берлах, якому раптом спало на думку, що єврей про цю небезпеку нічого не знає— Карлик! Він уб'є Гунгертобеля!

— А, карлик! — засміявся, наливаючи шнапс, велетень, що мав якийсь зловісний вигляд у своєму дикунському лахмітті.

Встромивши два пальці правої руки в рот, він голосно й пронизливо свиснув, як ото свистять, кличучи до себе собаку. Раптом металева пластинка над вікном поїхала вгору, і в палату, зробивши відчайдушний пірует, ніби мавпа, плигнула маленька чорна тінь. Вигукуючи незрозумілі гортанні звуки, вона миттю опинилася біля Гуллівера й стрибнула йому на коліна, притулила своє гидке, старече карликове обличчя до скалічених грудей єврея й обвила його могутній лисий череп своїми маленькими покрученими ручками.

— Ось і ти, моє мавпеня, моє звірятко, моя пекельна почваро,— співучим голосом почав єврей пестити карлика.— Мій бідний Мінотавре, мій скривджений гноме, що не раз в криваво-червоні штутгофські ночі, плачучи й скімлячи, засинав у мене на руках, ти, єдиний друже моєї бідної єврейської душі! Ти мій синочку, мій чаклунчику! Гавкай, мій скарлючений Аргосе, Одіссей повернувся до тебе із своїх нескінченних мандрів. О, я так собі й думав, що це ти відправив бідного п'яничку Фортшіга на той світ, це ти, мій недолюдку, пробрався крізь світловий отвір, бо тебе ще тоді, у нашому місті шкуродерів, добре видресирував злий відьмак Нееле, чи то пак Емменбергер, чи Мінос, чи дідько його знає, як він там зветься. Тож вкуси мене за палець, мій песикуі Ото сиджу поруч Гунгертобеля в автомобілі й чую позад себе, ніби хтось радісно скавулить чи якась шолудива кішка нявчить. А це був мій бідний маленький друг, комісаре, отож я й витяг його з-за сидіння. Що ж ми тепер зробимо з цим маленьким звірятком, яке все-таки — людина, бо цю людину опоганили й перетворили в звіра, зробили маленьким убивцею, а він найневинніший з-посеред нас, з його сумних карих очей на нас дивиться зла недоля усякої тварі.

Старий підвівся у своєму ліжку і глянув на цю дивовижну пару, на змордованого єврея й на карлика, якого велетень гуцав на своїх колінах, як маленьку дитину.

— А Емменбергер? — спитав Берлах,— що з Еммен-бергером?

Велетневе обличчя нараз стало схоже на старезний сірий камінь із викарбованими на ньому рубцями. Гуллівер розмахнувся і з такою силою швиргонув тільки-но випорожнену пляшку об шафи, що скло розлетілося в друзки, а карлик запищав, як переляканий пацюк, і, зробивши гігантський стрибок, сховався під операційним столом.

— Навіщо ти про це питаєш, комісаре? — процідив крізь зуби єврей, однак притьмом отямився, тільки ще небезпечно іскрився страшний розріз його очей. Він повільно дістав із свого каптана ще одну пляшку й знов узявся пити великими ковтками.— Від того пекельного життя мучить спрага! Любіть ворогів своїх, як самих себе, сказав один на кам'янистій горі Голгофі, дав себе розіп'ясти на хресті, й так і висів на тій вбогій, напівзогнилій деревині з полотнищем, що маяло круг його стегон. Молися, християнине, за бідну Емменбергерову душу, лише ревні молитви угодні Єгові. Молися! Того, про кого ти питаєш, уже на світі немає. Моє ремесло криваве, комісаре, не можна мені думати про святе писання, якщо я змушений виконувати цю роботу. Я був праведний за законом Мойсея, праведний щодо свого Бога. Я вбив ката, як колись у поганенькому номері готелю в Гамбурзі був убитий Нееле, й поліція так само непомильно зробить висновок про самогубство, як це вона зробила тоді. Що тобі ще розказати? Я міцно обняв його, й моя рука примусила його руку втиснути собі між зуби смертоносну капсулу. Рот Агасфера, Вічного жида, мовчазний, а крізь знекровлені вуста мерця не прорветься тепер жодне слово. Те, що між нами сталося, між іудеєм та його катом, і як за законом справедливості вони помінялися ролями, як я став катом, а він жертвою, про це знає крім нас лиш один Бог, а він усе це благословив. А мені треба вже з тобою попрощатися, комісаре. Велетень підвівся.

— Що ж тепер буде? — прошепотів Берлах.

— Нічого не буде,— відповів єврей, вхопив старого за плечі й так міцно притис його до себе, що вони майже обличчями притулилися й зазирнули один одному в очі.— Нічого не буде, нічого,— пошепки повторив велетень.— Ніхто, крім тебе й Гунгертобеля, не знає, що я туг

був; я нечутно, мов тінь, пробрався коридорами до Емменбергера, потім до тебе; ніхто взагалі не знає, що я живий, лише ті бідолахи, котрих я рятую, ця жменька іудеїв, жменька християн. Хай же поховають Емменбергера, хай газети напишуть славні некрологи, якими вони вшанують пам'ять небіжчика. Нацисти хотіли мати Штут-гоф, мільйонери — цю лікарню, іншим схочеться чогось іншого. Поодинці ми не зможемо врятувати світ, це була б така ж безнадійна праця, як і праця бідного Сізіфа; світ не залежить від нашої ^волі і не від волі якогось можновладця чи якогось народу, чи бодай самого диявола, який нині наймогутніший з усіх, світ — у волі Бога, лише він усе вирішує. Ми можемо допомогти йому тільки в поодиноких випадках, а не в цілому,— це обмеження для бідного іудея Гуллівера, це й обмеження для всіх людей. Тож нам нема чого силуватися порятувати світ, а треба пережити цю пригоду, що випала нам в такий пізній час.

Він дбайливо, як батько дитину, поклав старого назад у ліжко.

— Ходімо, моє мавпеня! — гукнув він і свиснув.

З виском і щось лепечучи, карлик кулею вискочив 8-під операційного стола й стрибнув на ліве плече єврея.

— Саме так, мій маленький вбивцю,— похвалив його велетень.— Ми залишимось удвох. Бо ми ж обидва викинуті з людського суспільства, ти — природою, а я через те, що вже небіжчик. Прощавай, комісаре, на мене чекає нічна подорож на велику російську рівнину, йде* ться про те, аби знову зважитися й спуститись у темні

катакомби цього світу, в занедбані печери тих, кого переслідують можновладці.

Єврей іще раз кивнув старому, тоді обома руками вхопився за грати, розігнув залізне пруття і хутко проліз у вікно.

— Прощавай, комісаре,— гукнув він знову своїм дивно співучим голосом, видно було лише його плечі й масивний голий череп, а з-за його лівої щоки визирало старече обличчя карлика; місяць, що був майже уповні, виглянув з-за масивної голови, й здавалося, ніби єврей несе тепер на своїх раменах увесь світ, землю і людство.— Прощавай, мій лицарю без страху й догани, мій Берлах,— сказав він,— Гуллівер вирушав знову до велетнів і до карликів, в інші країни, в інші світи, щораз далі. Прощавай, комісаре, прощавайї — і, сказавши востаннє: — Прощавайї — зник.

Старий заплющив очі. По всьому тілу в нього розлився приємний спокій, бо він уже знав, що у дверях, які тихенько прочинилися, стояв Гунгертобель, прийшов, аби забрати його назад до Берна.